

II. УКРАЇНСЬКЕ УХОДНИЦТВО НА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI в. І НА ПОЧАТКУ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ.

I. Колонізаційні умови на Слобожанщині в середині XVI сторіччя: положення країни, розпросторення лісу, колонізаційні шляхи й межі Слобожанщини і татарські шляхи і напади.

Територія колишньої Слобожанщини лежить на південному схилі Центральної Східноєвропейської височини.

Цю територію можемо поділити на три орографічні системи: середню частину (водозбір горішнього Дінця і Осколу) і два схили — західний і східний. Трикутня середня частина слобідської території складається з трьох підвищених смуг, що, виходячи на півночі з північно-східної Курщини, на півдні замикаються Донецькою височиною. Таким чином утворюються дві центральні долини — Північного Дінця і Оскола, що в'яжуть середню Слобожанщину з Північчю, і витягнена в напрямку NW — SO долина середнього Дінця на півдні, що зв'язує на півдні паралельні річкові долини центральної Слобожанщини, і творить таким чином з слобідської території одну колонізаційну цілість. Західний схил височини дає початок долинам лівих допливів Дніпра, а східний належить до водозбору р. Дону. Те, що Слобожанщина розташована на тій південній частині центральної височини, що відокремлює водозбори двох великих річкових систем Дніпрової і Донської, визначало історичну долю цієї країни.

Лівобічні Дніпрові допливи, починаючися в західній частині Слобожанщини, тісно з'єднували її з системою р. Дніпра. Це ставило Слобожанщину на шлях колонізаційного руху української людности на схід. Напрямок схилу Донецького п'ята на заході — на SW ставив колонізаційний рух до Слобожанщини в особливі умови: цей рух, маючи загальний напрямок на SO, мусів перетинати річкові долини Дніпрових допливів, а також долини горішнього Дінця і р. Осколу і йшов уздовж їх невеликих допливів. Навпаки, на півдні колонізаційний рух ішов уздовж головної долини середнього Дінця, і простовісно до його менших допливів.

Донецька височина, замикаючи Донецьку річкову систему, перетинала колонізаційні шляхи з Слобожанщини на південь; натомість положення найвищої частини центральної височини у верхів'ях р. Оки і напрямок усіх річкових долин в'язав Слобожанщину з південною Московщиною і утворював природні шляхи для численної української служилої колонізації, що йшла на північ, починаючи ще з XVI віку. На сході так само природно в'язалася Слобожанщина з водозбором р. Дону; тут колонізація йшла в напрямку на NO, вздовж правих допливів Дону — р. р. Тихої Сосни, системи р. Калитви

р. Богучару і деяких лівобічних допливів, вгору від р. Дону (р. р. Битюг, Осередь і Підгірна).

Напрямок підвищених смуг центральної височини відіграв ще іншу роль в історичній долі Слобожанщини. Простягаючися від центру підвищення (коло верхів'їв р. Оки) просто на південь, ці підвищені смуги, лежачи між річковими долинами, були за добрі шляхи сполучення для татарської кінноти. Тут саме лежали відомі татарські шляхи — Муравський, Ізюмський, Калміуський і інші, які таким чином мусіли в кількох місцях перетяти Слобожанщину, що лежала на південних кінцях цих підвищених смуг. Мандруючи на горішню Оку (а звідти знову інші підвищення вели татар чи на захід — через р. Угру до Твері, чи на схід — через Тулу до Москви), татари конче мусіли переходити Слобожанщину, яка зробилася утертим шляхом для них. В таких умовах стало залюднення Слобожанщини мусіло затриматися до розмірно пізніх часів.

Коли ослабли татарські напади і почалося посування на південь форпостів Московської держави, це посування йшло знову таки в цих же напрямках. Тими же підвищеними смугами височини уздовж річок посувалася московська сторожа і фортеці, щоб перетяти татарам шлях можливо далі на півдні. Таким чином вже за досить ранніх часів (бо вже в середині XVI віку) Слобожанщина опинилася в сфері впливів Московської держави. Українська колонізація і посунення Московського кордону перехристилися на території Слобожанщини під постійною загрозою татарських нападів. Так склалося своєрідне культурно-історичне обличчя цієї країни.

До природних умов, які мають вирішальний вплив на напрямки колонізації, належать крім розташування країни між сусідніми землями і рельєфу її поверхні ще її рослинність і залежні від рослинності особливості ґрунтів — себто ті умови, від яких передовсім залежать господарчі можливості різних місцевостей. А що Слобожанщина лежить у лісостеповій смузі, а для слободської людності дуже важливо було мати закутки природно оборонені від татарської небезпеки, через усе це особливої ваги набуває питання про поширення тут лісу і степу в XVII стор. Щоб розв'язати це питання, акад. Д. І. Багалій у своїй дисертації зібрав велику кількість документальних вказівок про поширення лісів на Слобожанщині. Але що ці відомості уривчасті й порізнені¹⁾, ми приневолені шукати ще інших можливостей, щоб розв'язати це питання. Такі можливості дає нам сучасне ґрунтознавство.

Відомо, що на чорноземельних ґрунтах українських степів ліс навіть за порівнюючи недовгого свого існування лишає виразні сліди в складі цих ґрунтів (зміни полягають найбільше в зменшенні % гумусу в ґрунтах до 1—2% від 5—6 % у звичайній степовій чорноземлі). Деградовані т. ч. чорноземлі теоретично можуть відновитися тільки протягом кількох тисячоліть. Т. ч. мапа ґрунтів може показати максимальну площу, яку будь-коли обіймали на Слобожанщині ліси. Лишається питання: чи обіймав ліс усю цю площу в XVII

¹⁾ Очерки, с. II: „Приведенные нами данные носят отрывочный случайный характер и не дают нам точных сведений о площади занятой некогда лесами в Харьков. губ.“ каже автор (ibidem, с. 16).

сторіччі, чи деякі місця цієї площі були вільні від лісів вже тоді? На підставі сучасної геологічної науки можемо з чималою певністю відповісти на це питання. Гадають, що тільки через штучне знищення лісу останнім століттям могло кардинально змінитися відношення степу й лісу в лісостеповій Україні¹⁾.

Таким чином часи максимального розвитку лісової площі мусимо класти саме на другу половину XVII в., коли на Слобожанщині почали енергійно вирубувати ліси. Отже можемо гадати, що площа сучасних деградованих і взагалі лісових ґрунтів загалом відповідає площі лісів XVII віку.

Тепер звернімося до нової мапи ґрунтів України Махова²⁾. Передовсім з цієї мапи бачимо, що переважний тип ґрунтів Слобожанщини — це ґрунти степові. Горішній Дінець, чи краще сказати, підвищення на його західньому березі виразно поділяє степи Слобожанщини на дві частини. На схід і на південь від Дінця простягається типовий для України сухий „посушливий“ степ. Тільки в двох місцях помічаємо тут невеличкі острови лісових ґрунтів: більші і досить численні на правому березі долинного Осколу (від с. Двурічної до с. Гороховатки) і значно менші між рр. Жеребцем і Красною³⁾. Крім того ліси могли траплятися досить густою мережею по ярах та байраках і взагалі по берегах річок, особливо вздовж лівого берега середнього Дінця, від району Змієва до гирла р. Айдару, де на мапі ґрунтів ми бачимо широку смугу наносних піскових ґрунтів, придатних для лісу. Щодо поширення взагалі лісів у цій місцевості, особливо на південь від Донця, в районі Цареборисова (суч. с. Цареборисівська) і Торських солоних озер, де ми маємо вказівки в наших джерелах, що там існують ліси⁴⁾, у великій пригоді стає нам сучасна лісова мапа⁵⁾. На цій мапі бачимо серед степової місцевості лісостеповий острів з лісовістю в 10—20% поверхні, що охоплює Ізюмщину від р. Балаклеї, переходить на південний берег Дінця і обіймає тут увесь водозбір р. Торця.

Х Самий характер тутешніх лісів — поширення їх по берегах річок, по ярах, балках, серед просторих степів, отже переважно байрачний їх характер сприяв тому, щоб тут утворилися й збереглися особливі господарчі форми — ухидницьке господарство, господарство напівмандрівне, розраховане передусім

¹⁾ В XIX ст., як зазначає акад. Д. І. Багалій (Очерки, с. 10), на Харківщині на поверхню в 47 т. кв. верст було тільки 5½ кв. верст лісу. Останній перегляд питання — див. И. Тюрин, К вопросу о генезисе и классификации лесостепных и „лесных“ почв. „Ученые записки Казан. Гос. Универ.“, 1930, 3—4.

²⁾ Г. Г. Махов. Мапа ґрунтів України в 25-верст. масштабі, Х. 1927.

³⁾ Отже чисто степова лишається тільки Старобільщина, а в Куп'янщині степи все ж чергувалися з лісами. Акад. Д. І. Багалій, ґрунтуючись на тому, що історичних відомостей бракує, обидва повіті вважає за виключно степові (Очерки, с. 17).

⁴⁾ Ізюмський ліс. Теплінський і Черкаський ліси коло Святогорського монастиря (Д. Багалій, Очерки, с. 13 і також М. Д., Приказн., ст. 170, 347); ліс за Дінцем коло Торських озер (М. Д. Блг., ст. 409, а. 32); про Ізюмські звіринні ловлі маємо чимало звісток (нпр. Д. Багалій, Очерки, с. 7). Про звіринні ловлі в гирлі р. Оскола — див. нижче де розглядаємо уходи.

⁵⁾ Картограмма лесистости европейской части С.С.С.Р., изд. Управления лесами Н. К. З. Р.С.Ф.С.Р., 1926. Детальніш див. Спеціальная карта Европейской России, изд. Картогр. Отдѣла, десятиверстка, нещодавно перевидано; деякі аркуші подають і відомості про сучасну лісову площу.

на полювання і рибальство, до того в досить великому масштабі. Це був район, що його можна було б назвати „степово-байрачним“.

Райони Валуек і Дінщина не ввійшли до мапи Махова. Але на сучасних лісових мапах ¹⁾ бачимо лісові острови на північному сході від Валуек (по річках Валуку і Потудані), що були мабуть куди більші в XVII сторіччі і можливо з'єднувалися з лісами по р. Тихій Сосні; такі самі лісові острови бачимо по правих допливах Дону — рр. Богучару і Калитві, де, як нижче побачимо, розвинулася була досить значна українська колонізація. Ці лісові острови давали добрий притулок уходникам і навіть пасічникам. Алеж ці лісові острови не порушували загального степового характеру країни.

На захід від горішнього Дінця бачимо інше. Степи чергуються тут з великими площинами лісових ґрунтів. Сами степи належать тут до вогких степів, що дають добрі умови для поширення лісів. Ліси розпросторювалися тут від підвищення в районі горішнього Дінця, Сейма і Ворскла й простягалися далеко на південний захід, на Лівобережжя, де великі їх масиви існували на Прилуччині, Лубенщині, Хорольщині. На Слобожанщині бачимо такі більші масиви лісових ґрунтів. 1. Харківські ліси. Широка смуга лісових ґрунтів на правому березі горішнього Дінця (від гирла р. Вовчої до Чугуєва) ²⁾ відокремлюється від основного лісового масиву властивої Харківщини приблизно такою самою завширшки смугою чорноземельного степу, що йде вздовж лівого берега рр. Харкова і долішніх Уд. Основний масив лісових ґрунтів охоплює правий берег р. Харкова, долішню течію Лопані, середню течію р. Уд і правий берег її долішньої течії, далі захоплює увесь район р. Мозу і простягається широким язиком на південь, на горішню течію р. Береки (Зміївські ліси). 2. Відокремлені лісові смуги бачимо по правих берегах р. Коломаку і р. Мерла (особливо коло гирла до р. Мерла р. Мерчика). 3. Другий великий масив лісових ґрунтів простягається на правому боці Ворскла від верхів'їв р. Ворсклиці до Полтави з широким виступом в напрямку Гадячого, в районі Зинькова і Лютецьки. 4. На р. Пслі спостерігаємо лиш острови на північ від Гадячого і на горішній Груні і більший масив на схід від м. Сум, з обох боків р. Псла. Усі зазначені масиви лісових ґрунтів розділяються широкими просторами степу, де-не-де розкидані серед степу менші лісові острови, та вздовж річок тягнуться іноді лісові смуги, але не широкі, займаючи тільки намиті піскуваті ґрунти річкових долин.

Чергування великих лісових масивів з справжніми степами давало надзвичайно вигідні умови для добувничької промисловости і сільського господарства, а передусім для інтенсивного пасічництва, що, як побачимо, бучно розвинулося саме в тих місцях Західньої Слобожанщини, де ліси близько підходили до степів.

¹⁾ Див. напр. Воронежский Край. Схематическая Карта почв, растительности и природных районов. Вор. 1928. Менш точна мапа 1926 р. (див. вище) показує теж в цій місцевості великий острів з лісовістю в 10—20%, що займає район Валуки і водозбір річок Калитви і Ікордя, лишаючи в степовій смузі (менш 10% лісовости) водозбори річок Тихої Сосни і Богучару. Далі на північ показано такі ж лісостепові острови коло Воронежа і Новохоперська, оточені з півночі великими степами Курщини, Орловщини, Тамбовщини. На десятиверстовій мапі показано ліси по рр. Битюгу, Підгірній, також по рр. Бузулуку і Хопру.

²⁾ Тут у 1640-х роках лісовий масив лежав в 3 вер. від міста (М. Д., Блгр., ст. 181, а. 265).

В історії залюднення Західньої Слобожанщини особливо важило те, що її лісові масиви являли собою продовження того ж лісового району, який захоплював і частину Лівобережжя¹⁾; це ставило Слобожанщину в особливо тісний зв'язок з Лівобережжям, а відмінність лісового покриву західньої Слобожанщини від переважно островних і байрачних лісів південно-східньої частини країни сприяли утворенню в обох частинах Слобожанщини відмінних природних колонізаційно-господарчих умов²⁾.

Від поверхні країни, напрямку річок і розташування природних господарче-колонізаційних районів залежали напрямки колонізаційних шляхів. Спинімося передовсім на шляхах, що йшли на Слобожанщину з заходу, з Лівобережжя.

Цими шляхами посувалася головню українська ухадницька людність, проходячи ними до місць своїх промислів, чи людність, що потайки йшла до московських міст, через те у московських актах ми майже не маємо документальних даних про напрямки цих шляхів і можемо визначити ці напрямки тільки приблизно.

Ниже подано огляд шляхів з Лівобережжя на північ, шляхів у вододілах Сейму, Сули, Псла і Ворскла („Псельська“ дорога, Сагайдачний, Бакаїв, і інші шляхи); ці шляхи лежали в запіллі „Білгородської Черти“, ними йшла на північ українська людність, що мала на думці служити по південних московських містах. Вільніший від московського контролю був шлях, що починавсь переправами через р. Ворскло, трохи нижче від м. Охтирки (про тутешню переправу див. нижче) і йшов далі вододілом горішнього Ворскла і р. Уд до м. Білгорода; цим шляхом ішла на північ до московських міст головню людність з південного Лівобережжя; але чисто ухадницька людність не йшла до цих місць, де занадто великий був тиск місцевої московської адміністрації; йшла вона головню на середній Дінець і обминала горішнє Ворскло, де лежала „Білгородська Черта“, фортифікована від Московської держави.

Українська ухадницька людність, посуваючися на Слобожанщину, проклала кілька шляхів, що йшли вододілами допливів Дніпра і Дінця з залюдненіших районів центрального Лівобережжя на південний схід, до середнього Дінця. На підставі наших джерел можемо визначити три головні напрямки, якими йшли ці шляхи.

Передусім людність з Роменщини і Гадяччини проходила через горішнє

¹⁾ На згадуваній вище сучасній лісовій мапі (1926 р.) на цій же території бачимо великий лісостеповий комплекс, що обіймає всю західню частину Слобожанщини. Він виглядає ніби трикутник і тягнеться від м. Сум до Миргорода на заході, Полтави на півдні і Харкова на сході; за південну межу цього трикутника є річки Коломак і Мож. На десятиверстовій мапі бачимо те саме, що маємо й на мапі ґрунтів, але колишні лісові масиви перетворилися тепер в комплекси невеликих лісових островів серед розораних ланів. Великий лісовий масив над р. Ворсклом (головне на правому знову боці) бачимо й на Боплянській мапі Київського воеводства (В. Г. Ляскоронскій, Г. А. де Бопланъ и его историко-географическіе труды относительно Южной Россіи, К. 1901).

²⁾ Наведена схема, що дає досить повний і закінчений образ можливого поширення лісів в XVII віці, цілком відповідає тим указівкам, які зібрав свого часу акад. Д. І. Багалій, і які можна було зібрати ще в багатому архіві розрядного приказу (за браком місця цих вказівок не наводитиму — див. Д. И. Багал'й, Очерки, сс. 11—17). Гадаю, що це дає нам право вважати наведені вище дані за справжній образ лісової площі XVII в.

Ворскло до лісового району в водозборі річок Мерла і Уд (пізнішої Харківщини).

Відомості про шляхи в цьому районі дістаємо з опису заходів вольновського воеводи р. 1647¹⁾. Воевода пише, що „селітряные уговорщики“ просікли ліси нижче м. Вольного і помостили мости „на три дороги“, а завширшки ті дороги були в 3 сажні. Ті мости воевода порубав і поламав. Ці шляхи лежали між гирлами Ворсклиці і Боромлі, а один нижче від Боромлі; між дорогами великими прокладено ще 7 стежок. „А тѣ дороги и стежки,—закінчує воевода свій опис,— в русскую сторону на Крымскую степь через рѣку Ворсклу, а тѣми дорогами и стежками ѣзживали и хаживали Литовские люди на степ и на пасеки и на рѣчки на Мерлу, и на Мерчик, и на Братеницу, и на Уды“. На півдні ці шляхи могли проходити до Зміївщини, і т. ч. змикалися би з шляхом, що йшов з Лівобережжя, перетинаючи Ворскло нижче від м. Охтирки.

Цей шлях ішов з Гадяччини і Миргородщини, переходив через Ворскло в районі м. Куземина і урочища Скельні Гори, де опис пасік р. 1652 вказує кілька просік з мостами через р. Ворскло²⁾, далі переходив горішній Мерл вище від гирла р. Мерчика і йшов вододілом рр. Мерчика і Можу з одного і р. Уд з другого боку, можливо до зміївських переправ на Дінці. Цей шлях обслуговував головно пасіки по рр. Мерлу і Мерчику, а почасти уходи по лівих допливах горішнього Ворскла (рр. Братениця, Рабинь і ін.).

Нарешті, третій, головний шлях ішов з Миргородщини і північно-західньої Полтавщини через Опішнянський брід³⁾ на р. Ворсклі і Колонтаїв перелаз (Колонтаєву Гать) у долішньому Мерлі⁴⁾ і з'єднувався тут з шляхом, що йшов з півдня Полтавщини лівим берегом Ворскла. У верхів'ях р. Коломаку цей шлях проходив під м. Валками і тут виходив на Муравську сакму⁵⁾. Під Валками шлях цей розпадався на два, і один йшов до Зміївських переправ і далі лівим берегом середнього Дінця до гирла р. Айдару; другий ішов

¹⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. II. с. 47 з М. Д. Блгр. кн. 62, л. 162.

²⁾ Про цей опис див. нижче, де розглянено пасічну колонізацію (М. Д. Приказн., ст. 203, а. 350).

³⁾ Цей брід зазначено на Бопляновій мапі (В. Ляскоронський, ор. cit.). Цей шлях йшов не тільки через опішнянський брід, але й через броди під м. Куземином, згадувані вище. Ось документальна вказівка на початок цього шляху: „Изъ тѣх литовскихъ (Куземина, Котельви і Опішні) городов Литовские люди проложили в степи дороги большіе, ездятъ на рѣку на Мерлу, на пчелиные пасеки и зъ животиною на государеву землю: а тѣ дороги проложены къ урочищамъ къ Колонтаевой Гати и къ Грузкому перевозу (Оглоблянь, ор. cit., за М. Д., Блгр., кн. 34, а. 52).

⁴⁾ Шлях через Колонтаєву Гать зберігся і згодом, коли тут Московська держава збудувала м. Колонтаїв (в р. 1654). Восени року 1656 через Колонтаїв проходили солевари з Торських озер, як можна здогадуватися — мешканці Лівобережжя, і місцевий воевода почав збирати з них мито („почесть“) сіллю (М. Д., Блгр., ст. 389, л. 82).

⁵⁾ Наприкінці 1655 чи на початку 1656 р. через Валки пройшли солевари з Торських озер — українські козаки з „нових міст“ (мб. з Охтирки і Сум) і московські служилі з м. Вольного. Валківський воевода взяв з них мито — по 1 ковшу соли з возу; отже йшли вони південним шляхом; куди пішли вони далі, тим же шляхом до Колонтаєва, чи просто на північ через Мерлу, чи на північ Муравською сакмою, — важко сказати (М. Д., Блгр., ст. 384, а. 37). Цікаво, що шлях, який проклали до Тору Харків'яни р. 1654 через р. Берестову, проходив між Валками і Змієвом, отже також здається йшов правим (південним) берегом Дінця (М. Д., Блгр., ст. 384, а. 151).

степом, вододілами рр. Орелі і Самари на півдні і допливів Дінця — Можу і Береки на півночі, приблизно в напрямку початків Муравської і Ізюмської сакми. Цим шляхом проходила людність до Торських солоних озер і, можливо, ще далі, на Дінщину.

Південний шлях степом з Лівобережжя на Дін 1640-ми роками йшов глухим степом далеко на півдні, але в середині 1650-х років людність з Запоріжжя почала ходити на Дін зазначеним вище степовим шляхом вздовж правих допливів Дінця¹⁾. Р. 1655 чуємо, що відбитих у татар українських бранців з Лівобережжя дінчаки відправляють спочатку бударами Дінцем до Святогорського монастиря, а звідти „степою“ до м. Полтави²⁾.

Намічені вище шляхи з Лівобережжя відбивали загальний напрям колонізаційних струменів з Наддніпрянщини на схід і тісно зв'язували обидва її колонізаційні райони — західній і східний. Як зазначувано вище, ці шляхи збереглися й пізніш, в рр. 1650-х, коли на Слобожанщині почато будувати нові міста. З наведеного бачимо, що хоч країну порівнюючи мало залюднено було і в ній бракувало осілої колонізації, все ж у першій половині XVII в. бачимо тут досить розвинену і складну мережу шляхів сполучення.

Перейдімо до шляхів, які йшли з півночі на південь і які проклала військова сторожа і вістові гінці Московської держави. Головні шляхи їх в XVI як і в XVII стор. йшли з одного боку Муравською сакмою на горішню течію рр. Можу, Коломаку (уроч., потім м. Валки) і звідси за р. Береку на верхів'я рр. Орелі і Самари (сюди ж підходили і зза Ворскла Бакаєвим шляхом), а з другого боку станиці їздили з Путивльщини горішнім Ворсклом на сер. Дінець і далі лівим його берегом до гирла р. Деркула і Сокольїх Гір³⁾. Пізніш посилали станиці з Білгороду і Волуек на південь Калміюською і Ізюмською сакмами⁴⁾.

✓ Ці шляхи власне не були постійними шляхами сполучень і залежали від розташування сторож. Проте були на Слобожанщині і постійніші Московські шляхи. Передовсім у західній Слобожанщині це були шляхи, що з'єднували міста Білгородської Черти і її запілля між собою і з центром з одного боку, і з другого — з прикордонними містами і різними місцевостями польського Лівобережжя⁵⁾.

З південною фортецею — Валками західній відтинок Білгородської Черти з'єднувався шляхом, що йшов по Муравській сакмі; шлях з Валок до Білгороду йшов через рр. Уди і Лопань і далі вододілом Лопані і р. Хар-

¹⁾ У наказі чугуївському воеводі з р. 1655 (М. Д., Блгр., ст. 33) зазначалося, що раніш „Литовські люди“ ходили на Дін степом, далеко обходячи узбережжя середнього Дінця, і сідали в будари далеко геть за Святими горами; але тепер їдуть повз Тор (вірніш р. Торець); і через це на озерах розвинулися грабунки — забирають у служилих людей(!) казани і одяг; наказано заборонити ходити цим шляхом.

²⁾ Україна та Дін, К. 1928, с. 55.

³⁾ Филаретъ, Историко-статист. описаніе Харьк. епар., III, с. 338, прим. 2).

⁴⁾ Д. Багал'їй, Очерки, сс. 28—29.

⁵⁾ Під час розмежування 1647 р. кордон перетяв такі шляхи: з Путивля на Ромен і Красний, з Камінного до Гадячого й Борок, з Бобрика до Лютеньки і Гадяча, з Хотмижського до Зинькова (Холмогоровъ, Акты, относ. къ Малороссіи, „Чт. Моск.“. 1885. кн. 2, сс. 1—16).

кова ¹⁾). Цікаво, що простого сполучення між Валками і Чугуєвом не було, а шлях з Чугуєва на захід (він проходив у 5 вер. від Валок) ішов спочатку на північ, перетинав рр. Харків і Лопань близько місця, де вони зливалися (отже в районі пізнішого м. Харкова), і тільки звідси йшов далі на захід ²⁾). З Білгородом Чугуїв з'єднував шлях, що йшов вододілом Дінця і р. Харкова, обходячи лісовий масив і яри на високому правому березі Дінця; далі ця „Московсько-Чугуївська дорога“ йшла на південний схід вздовж лісового берега Дінця, але в деякому віддаленні від його долини, де занадто вільно господарила козацька „воровська“ вольниця, а ліси перешкоджали вільному рухові ³⁾). Далі цей шлях йшов на Дін ⁴⁾).

Нарешті, у східній частині Слобожанщини вже згадувано про „нову по-сольську дорогу“, що певно частково йшла Калміуською сакмою від Валуек до Мишкіного перевозу коло гирла р. Деркула (інший шлях йшов на Торські озера).

До шляхів, які проходили через Слобожанщину з півночі і з'єднували її з околишніми місцевостями, належали також водянні шляхи по головних річках Донецької системи. Власне плавними шляхами були тільки самий Дінець (тут північна пристань була в гирлі р. Везениці коло м. Білгорода) і р. Оскол. Особливе значіння мала плавба цими річками в першій половині XVII в. і в кінці XVI в. Користалися ними і пізніш — так р. 1648 „воровські Черкаси“ погромили човни московських станичників аж коло Сокольних гір (15 вер. нижче від гирла р. Калитви Донецької). Сполучення з Цареборисовим йшло гол. чином р. Осколом. Але через „воровство“ степової ухадницької людности доводилося користатися цими шляхами дуже обережно, і коли року 1657 наказано спустити до Царева Борисова стругами рікою Осколом борошно і овес, цареборисівський воєвода поставивсь до цієї пропозиції не зовсім прихильно ⁵⁾). За головний річковий шлях (як і пізнішими часами) була все ж середня течія р. Дінця, починаючи від району Змієва. Тут найбільше ми чуємо про човни московської служебної людности, що намагалася зімкнути Донецький річковий шлях з Донським ⁶⁾). Тут же, коло гирла р. Осколу, в середині 1640-х років існувала навіть постійна фльота ухадницьких загонів з Лівобережжя ⁷⁾; та від Лівобережжя Донецький річковий шлях був занадто ізольований, і тому для української колонізації мав тільки місцеве значіння.

¹⁾ А. М. Г., II, с. 681, „роспись“ 1659 р. з зазначенням довжини шляхів.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Здається, саме цей шлях зветься в акті 1655 р. „Московсько-Чугуївською дорогою“ (М. Д., Блгр. ст. 409, а. 118). В тому році цареборисівські емігранти прохали їм дати землю в районі Цареборисова і Ізюма „до Московсько-Чугуївської дороги“; в тій місцевості могло це бути тільки продовження властивого шляху з Білгороду до Чугуєва.

⁴⁾ Харк. Центр. Істор. Архів, Чугуївське листув., ст. ч. 23, № 5.

⁵⁾ Кілька згадок про плавбу цими річками на зломі XVI і XVII в. наводить акад. Д. І. Багалій (Очерки, с. 4). Про „воровство“ на Дінці — див. А. Ю. і З Р., III, с. 185 і М. Д., Приказн., ст. 297, а. 15.

⁶⁾ З р. 1658 маємо звістку про греблю під м. Змієвом, що мала б перетяти шлях човнам; але ця гребля була мб. на гирлі р. Мерла, зрештою і на Дінці не становила б непереможної перешкоди для плавби (М. Д. Блгр., ст. 399, а. 190).

⁷⁾ Про човни козацьких загонів — див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, с. 349 і далі.

Як ми бачили, головні шляхи з півночі на південь лежали в вододілах більших річок Слобожанщини, де йшли татарські шляхи. Вище вже згадувано три найбільші татарські шляхи, що перетинали Слобожанщину вздовж її найбільших річкових вододілів — шляхи (сакми) Муравський, Ізюмський і Калміюський. Напрямок їх добре описаний в наших джерелах, і всі належні сюди відомості наново зібрав і звів до купи акад. Д. І. Багалій ¹⁾. Не повторюючи цього матеріалу, зазначу тільки, що Муравська сакма охоплювала з півдня Зміївський район, входила до меж Слобожанщини між верхів'ями рр. Мажу і Коломаку, і, ідучи вододілом Дінця і Ворскла, обгинала Харківський лісовий масив і відокремлювала його від лісової смуги по рр. Мерлу, Мерчику і від лісів заворсклянських; Ізюмська сакма поділяла водозбори південних степових допливів Дінця — рр. Береки і Торця, переходила Дінець між ізюмським уходом і гирлом р. Осколу і йшла на північ вододілом рр. Осколу і Дінця, недалеко від долини р. Осколу; Калміюська сакма переходила Дінець між гирлами рр. Борової і Айдару і охоплювала водозбір р. Осколу із сходу. Напрямок головних сакм мав великий вплив на хід залюднення Слобожанщини, особливо перед перервою татарських нападів за Хмельниччини. Крім головних 3-х сакм, існувало ще багато дрібніших, які йшли від численних перелазів на Дінці чи відходили від головних сакм і перетинали Слобожанщину в різних напрямках. Про напрям їх, на жаль, немає відомостей. Щодо перелазів на Дінці, то від гирла р. Уд до гирла р. Лугані самий по „Большой Чертеж“ 1620 р. їх називає 11²⁾. Акад. Д. І. Багалій зібрав відомості ще про кілька перелазів — постійних, з окремими назвами і без назв; з них деякі йшли в напрямку ОВ, як, напр., перелаз під Салтовим на Дінці ³⁾. Татарськими шляхами користалися і московські переїжджі, ідучи на південь. Так ми знаємо, що станичники охоче користалися Муравським шляхом; Калміюська сакма була здається за постійний шлях для гонців, посольств і, можливо, купців, що мандрували до Криму: московські шляхи, що йшли з Курську через Білгород і Оскол і з Ливен через Оскол (простий) і Єлець — Вороніж (обхідний) сходилися і кінчалися в Валуїках; у Валуїках же зустрічалися посланці московські і кримські і обмінювалися бранцями; звідси посольський шлях ішов на гирла рр. Айдару і Деркула, на Мишкин перелаз ⁴⁾; отже очевидно шлях в значній частині йшов справді Калміюською сакмою.

Татарські шляхи в західній Слобожанщині трохи чи не зовсім втратили своє значіння татарських сакм в середині XVII в. у зв'язку з залюдненням Лівобережної України, звідки раніш ці шляхи виходили. На питанні про напрямок Бакаєвого шляху треба спинитися через те, що це був один з найбільших шляхів на Слобожанщині — шлях у вододілі рр. Ворскла й Псла, але напрямок його не був досі з'ясований в літературі. Акад. Д. І. Багалій, використовуючи „Книгу большого чертежа“, вказує, що цей шлях ішов від

¹⁾ Очерки, сс. 23—27.

²⁾ Д. Багалій, Очерки, с. 21.

³⁾ Ibid., с. 22.

⁴⁾ Див. мапу шляхів посольських і ямських в додатку до видання Воронізьких актів Л. Б. Вейнберга і А. Полторацької — Матер. для истор. Вор. и сосѣд. губ., I, Вор, 1887; Д. Багалій, „Очерки“, с. 50.

Дніпра в 40 верстах від Муравської сакми (отже за Ворсклом) на Рильщину, де був перелаз через Сейм в 40 верстах нижче Курська (під Городецьким городищем)¹⁾. З цього випливало б, що шлях цей перетинав десь і горішній Псел. На підставі низки документальних даних можемо визначити напрямок цього шляху детальніш. Він переходив Ворскло десь нижче від гирла Мерлу²⁾, йшов вздовж правого берега Ворскла й його допливу Ворсклиці³⁾, а далі перетинав р. Псьол у її верхів'ях, вище від сучасного м. Обояні⁴⁾. Таким чином, коли вказівка „Большого чертежа“ правдива, то Бакаїв шлях виходив не тільки до Рильщини (перетинаючи рр. Псьол і Сейм), а головню до Курщини (на верхів'ях рр. Псла і Сейму); у середині XVII ст. він вже не мав значіння татарського шляху, а був шляхом з запілля „Білгородської Черти“ до Лівобережжя; так, року 1648 ним тікали „воровські“ козаки з-під Хотмижського до Гадяччини⁵⁾. Цим же шляхом їздили і станичники з Вольного⁶⁾. Тим же вододілом Ворскла й Псла йшов інший шлях — Сагайдачний; коли справді він проходив не в тому ж напрямку, де Бакаїв (як це видно з деяких указівок наших джерел), то він мусів іти паралельно до Бакаєвого шляху, ближче до р. Псла і під м. Бобриком переходив польський кордон⁷⁾.

У вододілі рр. Псла і Сейму теж були старі утерті шляхи, але про них маємо дуже мало відомостей. Один ішов через пізніше м. Суми і через Суджу до Обоянського пов., другий („Залокшанський“) завертав до Курщини. Тут же головним вододілом ішла й „Псельська“ дорога. Відомий „Ромодановський“ шлях вів з Путивльщини до Гадяччини. Усі ці шляхи провадили з водозборів південно-західніх схилів Центральної височини на північ і з'єднували південь Московської держави з Лівобережжям.

¹⁾ Д. Багал'їй, Очерки, с. 28.

²⁾ Бакаїв шлях було видко з Колонтаєвої гаті десь в напрямку „Коломацьких черней“; можливо, що він ішов від Муравської сакми (М. Д. Прикази., ст. 571, а. 127) Колонтаїв збудовано між „старого“ Бакаєвого шляху і Муравської сакми (Холмогоровъ. Акты, относ. къ Малороссіи, „Чт. Моск.“ 1885, кн. 2, с. 31, Н. Оглоблинъ, Обзорніе историко-географическихъ матеріаловъ XVII и начала XVIII вв. заключающихся въ книгахъ Разряднаго приказа, „Описаніе документовъ и бумагъ, хранящихся въ Московскомъ архивѣ Министерства Юстиціи“, кн. IV).

³⁾ Тільки в 4 верстах від Ворсклиці, Н. Оглоблинъ, *op. cit.* с.*209, за М. Д. Блг., книга 68, а. 147), так що його обіргала сторожа з м. Охтирки (А. М. Г., II, с. 263).

⁴⁾ Ішов попід самою Обоянною, між Ворсклом і Пслом (М. Д., Блг., ст. 328, а. 64, рік 1650), але р. 1623 проходив він ще далі на схід — до горішнього Дінця (р. Липового Дінця — А. М. Г., I, с. 187).

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., III, с. 196.

⁶⁾ М. Д., Блг., ст. 256, а. 123.

⁷⁾ Д. Багал'їй, Очерки, с. 28 на підставі Філаретових відомостей; ще див. А. Ю. и З. Р., VIII, с. 275 і „Опис. Док. и Бум. М. А. М. Ю.“, т. 13, с. 217. прим. I; див. також згадки в М. Д., Прикази. ст. 60, ст. 77. а. 34 і ст. 348; в одній звістці маємо напрямок цього шляху понад р. Ворсклом, повз річки Боромлю, Колодязь (?) і Білку (М. Д., Блг., ст. 256, а. 117); Сагайдачний шлях проходив тільки в 15 верстах від м. Вольного (А. М. Г., II, с. 136); за Охтиркою, у вододілі річок Груні і Бобрика обидва шляхи в кожному разі зливалися („Отрѣчки Сухой Груни до Бакаева шляху, Саадаточной тож, 3 версты“ — розпис 1659 р.в. А. М. Г. V. I, с. 680).

Вододіл двох великих річкових систем — Дніпра і Дону, що в його центрі лежала територія Слобожанщини, то був одвічний шлях татарських загонів, які протягом кількох століть набігали цим шляхом на територію південної Московщини, грабуючи, беручи в полон і вимагаючи данини від новоутвореної в XIII—XV віках Московської держави. Не дивно, що татарські напади, які відіграли таку трагічну роль в історії Наддніпрянської України, мали рішальний вплив на залюднення Слобожанщини, з одного боку затримуючи аж до середини XVII в. стале залюднення цієї багатой країни, з другого керуючи напрямком військово-фортифікаційної діяльності Московської держави на її півдні і на самій Слобожанщині. Татарський шлях з півдня, натрапляючи на густу мережу річок на півдні від середнього Дінця, розпадався, як сказано, на три сакми, що в трьох місцях перетинали територію Слобожанщини; отже жадному кутку цієї території людність а ні на хвилину не могла бути спокійна за свою долю. Численні перелази на середньому Дінцеві ¹⁾ свідчать, що дрібніші татарські ватаги часто відходили від головних сакм і проходили в такі місця, що ніби лежали від цих сакм досить далеко. Дрібні ватаги не минали місцевості, оборонені лісами, ярами і річками, які обходили більші загоны, мандруючи на північ. Та з цими ватагами боротися вже можна було.

Татари довгі віки безпосередньо сусідували з Слобожанщиною на півдні. У XV—XVI віках на верхів'ях рр. Орелі і Самари були постійні кочовиська татар, кочували татари також між рр. Осколом і Донцем. Коли покладатися на записки бар. Герберштайна, на Донці були навіть татарські оранки, певно в долішній його течії ²⁾.

Вище вже згадувано, що на південь і схід від гирла р. Осколу починалися одвічні землі степовиків, як це показують топографічні назви ³⁾.

На південь від середнього Дінця татари почувалися господарями степових просторів аж до кінця XVII віку, схоронені тут глухим степом від ударів двох великих державних організмів, що панували тоді в східній Європі — Польщі і Московської держави.

Та цілком вільно господарювати на Слобожанщині, особливо в її західній частині, татарам, здається, не доводилося ніколи. Тутешня людність, колись численна а тепер понищена і розігнана, що тулилася по глухих лісових закутках і байраках, приходячи сюди для промислів на час літнього сезону, виробила особливі способи боротися проти нападів дрібних татарських ватаг: вона створила піввійськові, півпромислові загоны, що провадили постійну жорстоку боротьбу проти напасників і щоразу сами переходили в наступ до степу. Про цю боротьбу, про те, що обидві сторони захоплюють бранців, чуємо раз-у-раз; цій війні без перерв і перемир'я не перешкождали окремі випадки, коли поодинокі загоны браталися й укладали спілки з татарами: це була випадкова спілка двох ворожих сторін, чи випадкових елементів в обопільних інтересах, прояв своєрідного степового побуту, що його так влучно схарактеризували 1650-ми роками зміївські козаки, прохаючи, щоб їм дозволили протитатарські походи, і пишучи в своїй чолобитній: „часом татари

¹⁾ Див. вище, там де розглядаємо шляхи.

²⁾ Д. Багал'й, Очерки, сс. 72, 73.

³⁾ Див. нижче, там де ми розглядаємо південні межі Слобожанщини.

нас беруть, і ми на це не зважаємо, а часом ми татар беремо, і вони на це не зважають, бо на тому Україна почалася“¹⁾). Жваву боротьбу з татарами провадила здавна стара тубільна Севрюцька людність, що приходила сюди з північного заходу, з Чернігівщини; але особливо успішно провадили цю боротьбу козаки-уходники з Наддніпрянщини, виховані на Запоріжжі в умовах степового життя і степової війни; можливо, що це власне й сприяло широкому розвитку українського уходництва на Слобожанщині в кінці XVI і середині XVII в.

Дрібні татарські напади, ніколи не припиняючися, тримали в постійному напруженні місцеву уходницьку людність, рідку, розкидану, незв'язану і неорганізовану, весь час відриваючи її від промислово-добичницької праці, підтримуючи її спеціально козацький характер, а заразом нищучи її тим більше, чим більш вона зростала. Тимчасом переходили великих загонів через територію Слобожанщини підтримували слабкість залюднення і розпорошеність людности і мали б знищити передусім всякі міцніші оборонні центри, оперті на більш осілу і осіло загосподарену людність. Брак таких центрів не давав змоги густішого масового осілого залюднення окремих районів, а слабкість залюднення своєю чергою не давала змоги створити разом значнішу мережу таких центрів, що взаємно підтримували б один одного в разі небезпеки. Таким чином створилося зачароване коло, що його розірвати змогла тільки масова українська еміграція 1650-х років, викликана великими подіями на Наддніпрянщині.

Татарські напади на Слобожанщину не були випадкові; більш-менш випадкові могли бути лиш напади дрібних ватаг, але й вони залежали від руху головних орд. Щодо руху цих орд і більших походів (найбільш і небезпечних), то вони комбінувалися в Бахчисараю відповідно до міжнародньої ситуації даного часу. Стосунки в східній Європі протягом десятиліття Хмельниччини розвивалися в тісному зв'язку з дипломатичними ходами гетьмана Богдана Хмельницького. Десятиліття Хмельниччини мусімо поділити на дві доби: до союзу України з Московською державою р. 1654 і після цього року. За першої доби міжнародне становище в східній Європі визначалося союзом Криму і України проти Польщі і неутралітетом Московської держави. Союз з Україною використовував Крим, щоб стягати польську контрибуцію і — український ясир. Комбінація сил перебувала в несталій рівновазі і весь час мала тенденцію перетворитися на спілку всіх трьох держав — України, Криму і Польщі проти Москви. Не знати, якою мірою щирі були заміри хана Іслам-Гірея воюватися з Московією, але татари, починаючи з 1648—9 років, припиняють будь-які сутички на сході, на московських кордонах. Б. Хмельницький і собі усіма силами відтягав хана від ідеї війни з Московією, не бажаючи позбутися виграшної карти — можливої спілки з цією державою, але заразом використовував кримські погрози, щоб налякати Москву небезпекою троїстої спілки проти неї і потім виставити себе як ратівника й оборонця Москви. У Москві припускали можливість татарського нападу в р. 1650 і знову в р. 1652, коли звідусіль ішли чутки про близьку татарську небезпеку; від уряду давано тоді відповідні накази, але дійсних нападів тоді не відбу-

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 391, а. 113.

лося¹⁾. Тільки р. 1653 в Москві зрозуміли, що можна почувати себе безпечними, і в липні місяці військові залоги на Білгородщині розпущено по домівках²⁾. Міжнародня ситуація різко змінилася після Переяславської угоди 1654 р. Спілка України з Москвою загрожувала самому існуванню Крима, і коли ханство не хотіло загинути, воно мусіло зруйнувати чи небезпечну спілку, чи саму Україну. Коли з першим не пощастило, розпочато друге. Становище Слобожанщини погіршало, і року 1654 місцеві воєводи дістали наказу готуватися до оборони³⁾. Проти спілки України і Москви новий хан уклав спілку з Польщею і використовував цю спілку так само, як використовувано попередню: беручи український ясир і польські поминки. Дарма, що військові дії між Москвою і Кримом фактично розпочалися вкінці 1654 р. на полях Правобережжя, офіційно обидві держави війни не оголошували і військових дій на власних кордонах не розпочинали⁴⁾. Москва побоювалася за свої новозбудовані міста, а татари уважали мабуть за вигідніше вибирати український ясир на заході і звертали сюди всі свої сили; побоюючися дончаків, вони по змозі не зачіпали Москву. Самі дончаки в р. 1655 вчинили великий напад на кримські землі⁵⁾, але й тоді Крим не відповів на цей напад. Чутки про те, що на московські міста татари не підуть, були поширені в самому Крими⁶⁾. Заспокоїлися і в Москві, і восени р. 1655 вивели більшу частину слобідських залог у похід на Правобережжя.

Таким чином протягом 1650-х років, аж до року 1657-го Слобожанщина користалася з цілковитого спокою, і це повинно було чимало вплинути на розвиток і форми колонізації Слобожанщини за цих років.

Документальні відомості не дають нам безпосередніх вказівок на те, що татарські експедиції на Слобожанщину за Хмельниччини цілком припинилися. Але вже те, що наші джерела нічого не кажуть про татарські напади за цих років, є цілком достатній на те аргумент. Останній великий татарський напад на південні міста Московщини маємо р. 1645, коли між іншим спустошено слободи під Путивлем⁷⁾. Дрібніші напади відбувалися р. 1646, коли

¹⁾ Див., напр., А. М. Г., II, ч. 472, 507 і ін. Нападу не відбулося навіть після зухвалого походу дончаків р. 1652.

²⁾ Ibidem, ч. 536. Чутки про те, ніби татари з'явилися на Дінці, не ствердилися (ibid, 507).

³⁾ Ibid, чч. 604, 605; Смирновъ, Крымское ханство подъ верховенствомъ Оттоманской Порты, СПб, 1887, с. 565.

⁴⁾ Москва навіть і далі сплачує упоминки. Для цього представники обох держав з'їздяться в Валуїках майже щороку (див. стовпці „валуйской посольской размены“ в М. Д. Посольский приказ, Кримські справи за рр. 1655—57).

⁵⁾ Дивись працю Україна і Дін, сс. 29 і 55; захоплення Тамані — див. М. Д., Посол прк., Крим. спр.; кн. ч. 37: цікаву звістку мб. про той же похід маємо з р. 1656: 14/V того року український полоненик, що жив у визначного кримського старшини Маметші-князя, оповідав в Криму, що коли він їхав з Маметшініми дорученнями з Перекопу до Бахчисарая, „с нимъ стревались многие Татаровя нагайские, ѣдутъ в Бакчисарай и везут полон продавать, и тѣ де полоненики ему сказывали, что де Нагайские всѣ Татаровя прикочевали к Перекопи: Нагайских де Татар многих по зимнему последнему пути Черкасы побилъ и улусы многие розгромили, и достальные де Татаровя кочуютъ у Перекопа всѣ“ (М. Д., Посол. прк., Крим. спр. кн. ч. 40, а. 382).

⁶⁾ Т. Федосієв, що втік з кримського полону, оповідав, що „на государевы украинные города Крымцы итти не мыслят, только де грозятца на Донских казаков за то, что они их воюют морем“ (М. Д., Посольский приказ, Кримські справи 1656 р., стовп. ч. 6).

⁷⁾ Детальні відомості про цей великий похід містяться в Білгор. столі М. Д., стовп. ч. 209. В Юркевич—3.

після нещасливої сутички з татарами загинуло 55 душ корочанських українців¹⁾, а кількох українців-добичників полонив татарський загін під Валуйками²⁾. З року 1647-го маємо випадкову сутичку з вістовим татарським загоном під Валками (захоплено в полон кількох служилих людей³⁾); року 1648 кілька дрібних нападів у лютому і квітні — травні в гирлі р. Сосни, під мм. Олшанським і Усманем і під мм. Воронежем і Тамбовом⁴⁾; тоді ж татари побували і на заході, под Полтавою⁵⁾. Але далі ці звістки, порізнені й уривчасті, майже зовсім припиняються, і в друкованому актовому матеріалі маємо лиш один татарський напад під м. Усманем р. 1652 (згадано, що були тут татари і р. 1651)⁶⁾; та ще р. 1654 напад під Валуйками, де татар тоді зовсім не чекали⁷⁾. На властивій Слобожанщині про татар, скільки знаємо, за цих років зовсім не чули, тільки р. 1656, може відповідаючи на напад дончаків, татари захопили і побили багатьох росіян та українців на торських солоних озерах⁸⁾. Натомість р. 1657 відбувся великий комбінований похід татар кількома загонами на новозбудовані південні міста Слобожанщини; тоді захоплено бранців під Змієвом, Валками; у Хорошевській слободі під Харковом взято родини 43-х козаків; відбулися сутички й під Цареборисовим, а особливо на Торі, коло фортифікацій, що боронили курені місцевих уходників⁹⁾. Після того татарська руїна на півдні Слобожанщини стається знову за звичайне явище.

Перерва в татарських нападах на Слобожанщину в 1650—56 роках мусіла сприяти тому, що цими роками збільшивсь еміграційний рух з Лівобережжя і на Слобожанщині розвинулася осіла колонізація.

Нам лишається визначити ту територію, що її далі вивчатимемо. Як побачимо, вона являла собою певну цілість, охоплену українським колонізаційним рухом; разом з тим ця територія колонізаційною стороною відокремлювалася від сусідніх просторів і мала певні межі, що відзначилися значною постійністю за різних часів Слобідського історичного життя. Межі Слобожанщини утворилися під впливом тих же чинників, що взагалі впливали на її історичне життя. Слобожанщина не мала яких-будь од природи визначених кордонів, як і інші частини східньо-європейської рівнини. Особливо тісно зв'язана була вона з сусідніми землями на заході, півночі і сході, як згадувано вище. Не зважаючи на це, межі Слобожанщини вже за перших часів сталого її залюднення (в 50-х роках XVII-го сторіччя) охопили всю ту територію, де з давніх давен (ще з XVI сторіччя) бачимо ми ватаги українських добичників; і пізніш аж до кінця XVIII сторіччя ці межі майже не мінялися, дарма що вся ця місцевість переживала в цих сторіччях часи жвавої колонізаційної діяльності і людности, і уряду. Мимоволі постає

¹⁾ М. Д., Десятня ч. 213. ²⁾ А. М. Г., II, ч. 293. ³⁾ Ibidem, чч. 295, 324.

⁴⁾ Ibidem, чч. 297, 312, 334, 337, 342.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., III, II5. ⁶⁾ А. М. Г., II, ч. 521. ⁷⁾ М. Д., Блгр. ст. 323. а. 358.

⁸⁾ М. Д., Блгр., ст. 394, а. 150; ст. 389, а. 82; восени 1656 р. багато лівобережців пройшло через Колонтаєв з Торських озер без соли, бо їх того року чотири рази громили на озерах татари.

⁹⁾ М. Д., Блгр. ст. 391, а. 112; А. М. Г., II, ч. 951; Д. Багал'й. Матеріали, т. II, с. 83.

думка, що межі Слобожанщини склалися не так випадково, як можна було б гадати. Спробуємо коротко намітити ті чинники, що впливали на укладення цих меж і скоронення їх в дальших роках.

Почнімо від західної межі Слобожанщини. Цю межу визначив кордон між Польщею і Московською державою. Склався він не зразу. У середині XVI сторіччя, коли територія Слобожанщини увійшла в сферу впливів Московської держави, виявилася виразна тенденція московського уряду перенести свої впливи ще далі — на Лівобережжя, ба навіть Запоріжжя¹⁾. Цією стороною дуже цікаве розпорядження спалити степи (звичайний оборонний засіб проти татарської небезпеки) дано в році 1571: наказано вислати з Путивля людей, що мали палити степ у гирлі р. Псла і від цілого Ворскла до Муравської сакми²⁾. Ці тенденції Московської держави показують нам, що вона мала змогу ще в XVI стор. вважати Лівобережжя за нічию землю, чи в усякім разі за землю суперечну щодо її державної приналежності³⁾. Але тісний зв'язок Лівобічної Наддніпрянщини з Правобережною призвів до того, що вона втяглася в сферу польської магнатської колонізації, опертої на колонізаційнім русі до Лівобережжя української людности з заходу; магнатська колонізація особливо інтенсивно розвинулася за років ослаблення Московської держави під час „смути“, але, зіткнувшись з впливами цієї держави, що йдучи від Путівльщини, Рильщини і Курщини, ґрунтувалися на тутешній старій тубільній „севрюцькій“ колонізації, неутралізувалися після досить тяжкої війни 1632—3 рр. на межі, яка легла в основу кордону 1638 р. Цей кордон посунувсь значно на схід, порівнюючи з попередніми часами, але не захопив усіх земель, на які поширювалася господарча діяльність лівобережного магнатства⁴⁾.

¹⁾ Згадаємо про історію стосунків з Дмитром Вишневецьким.

²⁾ А. М. Г., I, с. 16.

³⁾ Через те спроби визначити напрямок тутешнього московсько-польського кордону в кінці XVI віку можуть дати лиш дуже приблизні наслідки. Див. мапу в додатку до праці М. Любавської. „Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Лит. Рус. гос.“; див. також мапу 1613 р. Одес. Общ. Ист. и Древн. і інші мапи.

⁴⁾ Напр., на мапі 1613 р. (див. попередню примітку) кордон іде через Снятин, отже землі по р. Пселу справді ніби лежали передніш по московському боці (Д. Николайчикъ Начало и ростъ лѣвобережныхъ владѣній кн. Вишневецькихъ, „Труды XI Ар. С.“ II, сс. 95—104). Вище вже згадувано про наказ щодо „пожеги“ степів р. 1571, де московська держава опікується обороною земель на долішньому Пселі і Ворсклі. У першій половині XII в. іде вже зворотний рух — наступ з польського боку; напр. чуємо про захоплення від Вишневецького салітряних промислів на р. Мерчику і Муравській сакмі, себто на землях, що власне лишилися за Московською державою після 1619 р. (Д. Николайчикъ Матеріали по історії землевладѣнія князей Вишневецькихъ, „Чтенія общ. Нестора“, т. 14, кн. 2, ч. XXI), Напрямок межі р. 1638 подає акад. М. П. Василенко, Очерки по історії Запад. ной Руси и Украины, с. 574; уривок акту розмежування р. 1647 надрукував В. І. Холмогоров, ор. cit). Все ж не сама лівобережна людність, але після 1648 р. і місцева козацька адміністрація уважали землі за кордоном, ще ніким не залюднені, за „нічий“; так пояснював загін в 100 запорожців заснування без дозволу уряду салітряної варниці в 20 вер. від м. Вадок на ім'я самого Богдана Хмельницького (М. Д., Посольський приказ, Польські справи 1650 р., ст. 1-а, а. 588). За розмежуванням 1638 р. кордон пройшов в такому напрямку: річкою Сухим Ромном і далі до Недригайлівського городища; річкою Терном і далі до р. Бобрика; впоперек рр. Бобрика і Сули до Городецького Городища і далі до р. Псла; Пелом до Камінного Городища; далі річкою Олешницею і далі до р. Ворскли; р. Ворсклою до Скель-

У зв'язку з труднощами Польської держави в р. 1647—8 кордон виправлено так, що до Москви перейшла низка прикордонних польських замків, але територіальні придбання Москви за цим розмежуванням були не великі. Дальші хитання межі були зовсім незначні: невеликі прикордонні суперечки в горішній Сулі (між Ромном і Недригайловим)¹⁾, хитання міст Котельви і Опішні між Гетьманщиною і Охтирським полком²⁾, посунення кордону на р. Мерлі на кілька верст ближче до течії р. Ворскла відколи збудовано м. Колонтаєво в 1654 р. на самому кордоні тощо. Клопотання хотмижських служилих про захоплення в р. 1649 Городного острога на середньому Мерлі „прежде Литовских людей“ здається не мало жадного політичного змісту — кордон проходив далі на півдні (через пізніший Колонтаїв), і цього року могли існувати тільки тенденції захоплювати уходи від поодиноких лівобережних промисловців, що було в цих околицях взагалі за річ звичайну. Так само ілюзорна була тривога щодо захоплення від поляків Торських озер в р. 1647 (див. нижче). Вказана тривкість кордону показує нам, що напрямок його мав коріння в тутешніх глибших колонізаційних умовах.

Після р 1654 старий кордон зберігсь цілком. Хоч Слобожанщині пощастило здобути певні умови автономного розвитку, але все ж особливості тутешніх обставин були досить великі, і московській адміністрації не треба було вживати якихось заходів, щоби запобігти зближенню і злиттю сусідніх українських земель³⁾. Значіння кордону змінилося після р. 1654, коли емігранти з Лівобережжя порестали бути чужими і ворожими „Литовськими людьми“ і могли вільно через цей кордон переходити; консолідація полкового устрою на Слобожанщині надала цьому кордонові значіння адміністративної межі, яка в умовах відмінного устрою і відносин на Слобожанщині набула особливого значіння.

Північна межа Слобожанщини означалася розташуванням фортець Московської держави, і передусім фортець „Білогородської Черти“. За головну причину її напрямку була безперечно добре відчута в московських установах можливість використати прекрасні оборонні бар'єри, якими були річки Ворскла й Тиха Сосна з великими лісами по її північних берегах. У центрі оборонної смуги, що з'єднувала верхів'я цих двох річок, лежало місто Білгород, дуже зручний центр станичної служби на Слобожанщині, що лежав до того на р. Дінці, в місці, де Дінець ставав плавним; т. ч. в руки Мо-

ного Городища; далі на рр. Мерл, Коломак, Орчик і далі Орчиком до Муравського шляху. Напрямок межі 1647 р. такий: горішній Терн — Лоза — р. Сула в усті Уси Малої — р. Недригайлівка — р. Грунь — р. Псел — р. Бобрик — Грунь Ташенська — Грунь Черкаська — Скельні гори — р. Котельва — Колонтаєва Гать на р. Мерлі — Муравський шлях (Н. І. Холмогоров, *ор. cit.*, сс. 5—11).

¹⁾ З пізніших часів знаємо суперечки в р. 1679 (М. Д., Блр., ст. 1287, а. 2761).

²⁾ Котельва мала постійні стосунки з слобідською адміністрацією, лежачи на лівому боці р. Ворскла, а на початку XVIII в., її зовсім приєднано до Охтирського полку (А. Л. Твердохлѣбовъ, Котельва, „Хар. Сб.“ 1880, вип. 2, с. 113). Котельва в р. 1658, а Опішні в р. 1659 прохали передати їх до відання Охтирського вовводи; до Опішні надіслано окремого вовводу (М. Д. Блр., ст. 482. л. 577; А. М. Г., II, с. 630).

³⁾ Клопотання про передачу Слобожанщини до Гетьманського регіменту ніколи не ставилося скільки небудь гостро; полки ж самої Слобожанщини взагалі здається ніколи не порушували цю справу.

сковської держави потрапляв тут початок річкового шляху до середнього Дінця, головної смуги сторожової служби, а з р. 1640 цей шлях з'єднував Білгород з передовою південною московською фортецею Чугуєвом.

✓ [Білгородська черта лягла саме там, де спинялася на півночі старша ухидницька українська колонізація.] Коли українська колонізація зміцніла досить, щоб перейти ще далі на північ, вона зустріла вздовж „Черти“ вже організовану систему московських міст, фортець і осель служилої військової людности, і це перешкоджало дальшій українській колонізації на північ; ця колонізація завертала на інші, ще зовсім вільні місця.] Нижче, розглядаючи служилу й ухидницьку українську колонізацію, з'ясуємо детальніші умови, що припиняли масову українську колонізацію на північ.

Але за справжнє забороло для української колонізації в запіллі „Черти“ була лиш центральна дільниця її, з численними селами служилої людности круг м. Білгорода, а також Корочі, Яблонова і т. ін.¹⁾ Західний кінець „Черти“ впиравсь просто в польський кордон, і це давало змогу лівобережній людності вільно проходити в запілля Черти, хоч і не дуже глибоко: українська людність опанувала тут тільки сумський лісовий масив, і межа українського розселення пройшла в напрямку Білгород — Суджа — Терни, межуючи з верхів'ям Псла (Обоянщина) на сході і Посейм'ям на півночі. Українському залюдненню Сумщини сприяло ще й те, що на самому кінці „Черти“, на Ворсклі, лежала Охтирка, яка в 50-х роках зробилася великим українським містом.

✓ Подібне становище було і на східньому кінці Слобідського відтинку „Черти“ (в східньо-південному її кутку); тут р. 1652 осаджено велику українську колонію і збудовано м. Острогозьк, що зразу ставсь за центр українського полку, від Острогозька українська людність природно могла заходити на північ, в запілля „Черти“, але й тут, як і на Сумщині, ця людність не заходила до цього запілля глибоко і обмежилася тим, що опанувала водозбір р. Потудані і лісів по р. Тихій Сосні (Ілівського і Тернівського).

✓ Натомість [велику роль відіграв Острогозьк, сприяючи східній українській колонізації на р. Дону.] Ще старішими часами, а особливо в другій чверті XVII в. чуємо про жваве українське ухидництво на Богучарі і інших допливах Дону. Українська колонізація доходила до гирла р. Айдару, підіймалася ним вгору, переходила тут на верхів'я Богучару і в систему р. Калітви; а звідси переходила навіть на лівий берег Дону, до водозбору р. Підгірної (пізніше поселення Калач).] Острогозький полк у процесі своєї колонізації притягнув до себе водозбори цих допливів Дону, забезпечивши цій території дальший розвиток української колонізації. Т. ч. за

¹⁾ Відомості про тутешні села московських служилих залог див. у Миклашевського, „Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго Государства, М. 1894. Білгородські села розташовувалися ще р. 1637 по рр. Розумній і Нежеголі (Д. Багал'їй, Матеріали, II, с. 7), а Корочанські в 3—5 верстах на північ від р. Вовчі Води і в 15 вер. від м. Корочі (Корочанські акти, ч. 13). Узагалі в центральному відтинкові Черти села служилих людей концентрувалися поблизу фортифікаційної смуги і в запілля Черти, не висуваючися на південь, за винятком районів московських південних фортець — Валуек і Чугуєва, де вкінці 1640-х років з'явилося кілька служилих слобід (Салтов, Бабаї, Жихарі і ін.)

межу цієї колонізації (і межу Слобожанщини взагалі) зробилася течія р. Дону ¹⁾, при чому кордон переходив і на лівий берег Дону, роблячи глибокий виступ по р. Підгірній (цей виступ відділяв Донські козачі землі від Вороніжчини і зберігсь аж до початку нашого сторіччя). Українська колонізація на лівому боці р. Дону не обмежилася р. Підгірною, але охопила й рр. Битюг і Іскорець; та цей район перебував під занадто великим колонізаційним і адміністративним впливом близького Воронежа, і через те не увійшов до складу Острогозького полку, а місцева українська людність мусіла (не без великого, але безнадійного опору) перейти до стану закріпаченого селянства ²⁾. Не згадуватиму тут про українську колонізацію на властивих землях Війська Донського, оскільки ця колонізація була не стала, розпорошена і не вплинула на процес утворення меж Слобожанщини.

Нам лишилося познайомитися з південною межею Слобожанщини. Тут мимоволі впадає в вічі те явище, що українська людність спинялася на південному сході Слобожанщини (в районі гирла р. Айдару) саме на тій місцевості, де спинялася стара колонізація мб. ще передкнязівська слов'янська. Що це справді так, про це кажуть нам місцеві топографічні назви. До р. Айдару північні допливи Дінця мають переважно слов'янські назви; так починаючи від р. Осколу далі до р. Айдару йдуть річки Нетрус, Жеребець, Красна, Борова. Але, починаючи з Айдару характер назв змінюється: за Айдаром маємо річки Євсуг, Ковсуг, Деркул, Чир і т. д. На властивій Слобожанщині таких назв дуже мало; це рр. Ізюмець, Балаклея, Бурлук, Охтирка і загадковий, але дуже старий мб. щодо походження комплекс назв на Мер-Мур в південно-західній Слобожанщині між Дінцем і Ворсклом: рр. Мерл, Мерчик, Мерефа, Мурафа, шлях Муравський. Південні допливи Дінця усі мають чужі назви: Берека, Торець, Бахмут, Лугань (?) і ін.

Отже, очевидно, існували якісь природні (сухий степ, брак лісів) і географічні причини, що спиняли тут колонізацію і в старі, і в новіші часи і віддавали дальші степи в розпорядження степових турецьких орд. Цікаво, що спиняючися на Айдарі ³⁾, українська колонізація не йшла далі на рр. Деркул, Калитву, Донецьку, Лугань і за часів пізніших, і в XVIII віці була тут, як і на Бахмуті, дуже слабка; коли тут з'явилися теж не дуже численні колоністи з Запоріжжя і з Дону, їм було не тяжко витиснути звідси слобідських добичників.

Далі на захід південна Слобожанщина межувала з Запорозькими землями по Самарі і Орелі, що мали вже іншу колонізаційну базу; але в XVIII стор., як збудовано „Українську лінію“, межа Слобожанщини (полку Охтирського) посунулася тут на південь, до середньої Орелі ⁴⁾.

¹⁾ Течією р. Дону означено межі східного українського розселення і у Самовидця (с. 233).

²⁾ Див. велику справу — Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, ч. 41.

³⁾ Тут згодом виникло останнє на сході місто Слобожанщини — Старобільськ; на верхів'ях Орелі і Самари і середньому Дінці спинялася і в XVI і в XVII вв. московська сторожа („стоялі голови“) розташовані тут до устя р. Деркула і Соколіх Гір; межа спалення степів р. 1647 (Д. Багал'їй, Матеріали, II, с. 42) йшла теж течією рр. Калитви — Богучару — Айдару і т. д. і т. д. У гирлі р. Айдару українські ухадники стикалися з донськими ще в р. 1642 (М. Д., Сівськ., ст. 124, а. 294).

⁴⁾ Див. мапу в додатку до праці; Д. Багал'їй, Історія Слобідської України, X., 1918.

✓ Статистичні відомості і етнографічні мапи новіших часів вказують нам на те, що українська людність поширювалася на схід і особливо на північ приблизно в тих самих межах, які вище визначено як межі слобідської української колонізації.

Болховітінов ¹⁾ на підставі тогочасних офіційних матеріалів подає такі числа по 4-х повітах Вороніжчини: у Бирюченському повіті на 44 тис. людности 4 тис. козаків і 25 тис. українців-селян; у Валуйському на 35 тис. 2 тис. козаків і 18 т. українців-селян; в Павловському (пізн. прибіл. Росошанський) відповідно 32—14; в Бобровському 39—8.

✓ За етнографічною мапою 1875 р. ²⁾ межа території з переважно українською людністю проходить вздовж південних меж Курщини з виступом на північ в районі ст. Оскола, в Воронізькій губ. іде спочатку вздовж кордону, а потім відходить на північ на долину р. Сосну з островом коло Росоші, переходить на лівий бік Дону, охоплюючи гирло р. Битюга, і звідти іде на м. Новохоперськ, роблячи клин по р. Підгірній, і сходить на південь приблизно межами Ворон. губ., охоплюючи на Донщині (суч. Північно-Кавказький край) верхів'я Калитви Донецької і течію р. Бистрої.

✓ Не спиняючися на відомостях перепису 1897 р. і новіших етнографічних мап, перейдімо до даних всесоюзного перепису 1926 року ³⁾. На Курщині за цим переписом ⁴⁾ на 2906 тис. людности українців зареєстровано 554 тис. (з українською рідною мовою 497 тис.). У Рильському пов. українці (всього 61 т.) живуть у Теткінській вол. і мають більшість в Суджанській; в Львівському (37 тис.) мають більшість в Суджанській вол.; в Грайворонському (183 тис. на 146 т. росіян) становлять більш ніж 72% в волостях Миропільській, Красноярузькій і Грайворонській (півд. захід), мають більшість в Борисівській (південь) і живуть в Рокитянській (центр), не заходячи тільки на північ (вол. Беловська і Пенська); в Курському (14 т.) розташувалися на південному заході (вол. Медведівська, Рибинська, Обоянська), в Білгородському (149 тис.) зайняли південний схід — волості Зимовенську (більшість), Веселолопанську, Большетроїцьку і Корочанську і нарешті в Оскольському пов. (101 тис.) мають більшість в Чернянській вол. і живуть в Великомихайлівській (50%), Новооскольській (50%) і Волотовській (отже також південний схід). На Вороніжчині ⁵⁾ р. 1926 українці займали південну половину губернії (1.078 тис. на 3.307 тис. людности; з них з українською рідною мовою 978 тис.), а власне вони посідали повіти Росошан-

¹⁾ Историческое, географическое и экономическое описание Воронежской губернии, В. 1797.

²⁾ Этнографическая карта Европейской России, сост. А. Риттихъ по поручению Русского Географического О-ва, СПб. 1875.

³⁾ Всесоюзная перепись населения 1926 г., М. 1928, т. III, отд. I і т. V, отд. I.

⁴⁾ Цікаво, що р. 1887 І. Вернер (Курская губернія. Итоги статистического исследования, Курск 1887) зазначав, що українці (старозаймичники) живуть тільки в Суджанському пов., але мовно так змішалися з росіянами, що їх уже не можна було ніби й відрізнити.

⁵⁾ В р. 1925 на підставі попередніх матеріалів тут нарахували українців: в Росошанському пов. 95%, Богучарському 69%, Валуйському 58%, Острогозькому 45%, по губернії 33%, по окремих містах за переписами 1920 і 1925 рр.: в Богучарі 92—89%, Олексіївці 37—95, Острогозьку 67—87, Калачі 92—90, Бутурлінівці 92—94, по містах губернії пересічно 36—34% (Население и хозяйство Воронежской губ. Сводный статистический сборник, ред. И. К. Воронова, В. 1925).

ський (291 т. на 31 т. росіян) і Богучарський (238 тис. на 88 т. росіян), мали більшість в Острогозькому (237 т. на 205 т.) і Валуйському (154 т. на 134 т.), і досить поважну меншість в Бобровському (75 т.) і Новохоперському (75 т.). Етнографічна межа проходить на півночі цих повітів, бо в сусідніх трьох північних повітах українців майже не бачимо (в Усманському—4 т., Нижнєдевіцькому 2 т., лиш у Воронізькому 14 т.), як і в сусідніх губернях (Орловській 5 т., Тамбовській 13 т.). В Північно-Кавказькому краї, не рахуючи округ Кубанської і Чорноморської, українці мали більшість в округах західніх: Донецькій (206 т. на 159 т. росіян) і Таганрозькій (191 т. на 58 т.) і поважну меншість в Донській (498 т. на 519 т.) і інших (всього 3.106 т. на 6.680 т. людности). Островами розселилися українці на Поволжю, маючи тут 646 тисяч люду (етнографічна мапа вказує найбільші острови на півд. схід від м. Саратова—м. Красний Кут на р. Єруслані Самар. губ., на р. Іргізі—м. Миколаївськ Самар. губ. і на рр. Баланді, Терсі, Єлані і сумежнім районі між рр. Хопром і Медведицею—півд.-західня Саратовська губ.).

Переглядаючи зазначені вище статистичні відомості, приходимо до висновку, що колонізаційний рух пізніших часів (XVII—XIX вв.) охопив в основному ті землі, що були в посіданні пересельців з України вже в середині XVII в. і навіть раніш (особливо на півночі—на Курщині і також Вороніжчині). Отже межі українського розселення визначалися тут значною тривкістю і постійністю.

2. Українське степове добичництво на Слобожанщині.

Про початки залюднення Слобожанщини можна казати хіба лиш умовно. Навряд чи існували такі часи, коли людности не було тут зовсім, особливо в плодючій західній лісостеповій частині країни; але і в південно-східній Слобожанщині існувала з давніх-давен своєрідна культурна традиція, яку можна було б назвати „степово-добичницькою“. Не вважаючи на татарські напади, мусіла триматися тут стара слов'янська колонізація, передовсім „сєврюцька“, про яку вже згадувано, коли розглядувано колонізацію Лівобережжя¹⁾. Ця півмандрівна ухидницька людність задержала в людській пам'яті старі слов'янські назви річок, місцевостей і старих городищ²⁾. Пізніш, але задовго перед сталим залюдненням Лівобережжя, з'явилися тут і українські ухидники з-за Дніпра. Відомості наші про тутешню ухидницьку колонізацію починаються з середини XVI віку. Ще в році 1546-му путивльський воевода Троєкуров пише до Москви, що на „Полі“ повно козацького люду москов-

¹⁾ Неймовірно, щоб така плодюча і добре оборонена лісами і річками країна могла лишитися зовсім без людности. Про панування тут татар ми не чуємо. Татарські напади мабуть були тут не частіші в XIV—XV вв. ніж в XVI, коли з'явилася тут численна мандрівна людність. В р. 1549-му сєврюки б'ють татар аж на Дону (Україна та Дін, К. 1928, с. 6).

²⁾ Мандрівки XIV—XV вв. Пімена і Контарині власне не доводять, що Слобожанщина була пустелею за тих часів (про них згадує акад. Д. І. Багалій, Очерки, с. 68). Перше — обидва їхали не через Слобожанщину, а Дінськими степами, де пустеля задержалася і пізніш; крім того, мандрівники і посли переїздили великими степовими шляхами, минаючи добре заховані серед лісових річкових долин кутки, де саме і мусіла тулитися місцева, рідка і розпорошена ухидницька людність.

ського і українського — „черкасцов и киян“.¹⁾ Точніш ьлокалізовано звістку про те, що українські і путивельські козаки пограбували кримського гонця десь на Муравській Сакмі десь коло 1550 року. Цей грабунки мусимо ставити в зв'язок з подібними ж грабунками р. 1545 купецького кримського каравану коло Санжарів на Полтавщині і грабунком дінських севрюків р. 1549²⁾. Значно більше промовляють нам події, що розгорнулися в зв'язку з походом Д. Вишневецького на гирло Дону в кінці 1550-х років. У цій протитатарський кампанії активну і самостійну ролу відіграв отаман Мишка Черкашенин, що його ім'я лишилося навіть в народній поезії, як ім'я славного вояки, що громив татар озівських³⁾. Отаман виступає на чолі цілого військового загону, і можна думати, що існування таких загонів в тутешніх степах було не новина. З цього погляду дуже цікаве оповідання московського висланця Новосильцева, що йшов на Дін під охороною того ж отамана Мишки; він каже в своєму звідомленні, що у „Мишки Черкашенина, у атамановъ и казакъ не у всѣхъ были суда готовые старыя на Донѣ, и они дѣлали себѣ каюки“⁴⁾. Отже у цих козаків були на Донці навіть постійні човни; таким чином Донеччина за тих часів зробилася уже самостійним місцем осідку перехожих ватаг.

Архівні матеріали дають нам цінні вказівки на існування в останій чверті XVI сторіччя численної ухидницько-добичницької людности на степах Слобожанщини⁵⁾. Кількість мандрівної людности на Слобожанщині під цей час значно зросла, життя стало напруженіше, жвавіше. За цих часів з'явилася на Донці московська сторожа, а разом з цим почалися численні сутички між нею і місцевою Українською людністю, що звикла почувати себе тут паном становища. Сутички ці ставали дедалі численніші і гостріші, бо стимулювалися репресіями від Москви, і помалу набували вигляд постійної війни поміж обома сторонами. Звідси численні звістки про цю боротьбу в московськiм тогочаснім листуванні⁶⁾. Характерна риса слобідських стосунків за тих часів було те, що місцеве українське козацтво поділялося на козаків „слухняних“ — на службі Московської держави і „воровських“, які вважали, що вони мають право ставитися до цієї держави легально чи вороже. Власне між обома частинами слобідського козацтва було мало різниці, але в фактах боротьби з „воровством“ мусимо бачити конфлікт двох стихій, що зустрілися — масової української колонізації в формах ухидництва помісної системи Московщини з її державно-адміністративною ініціативою. „Слухняні“ козаки поділялися на тих, що служили в Путівлю, і „донецьких“ під головуванням отамана м. Федорова і можливо інших отаманів. Козаки мали тільки утримання від московського уряду, але де мали осідок і як організовано було

¹⁾ Україна та Дін, с. 6.

²⁾ Д. Багал'їй. Очерки, с. 75.

³⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. I, с. 365.

⁴⁾ Д. Багал'їй. Очерки с. 76.

⁵⁾ М. Грушевський, I. У.-Р. VIII, ч. I, сс. 364—7

⁶⁾ Не наводючи всього цього досить численного матеріалу (див. А. М. Г. і «Донскія Дѣла»), додаю лиш дещо з А. М. Г., т. I. В кінці 1580-х років боротьба так загострилася, що московському урядові довелося згорнути свою мережу „стоялих голов“ і замінити їх рухливішими станицями: „стояти сторожевим головам... а съ ними по 36 ч. на донецкихъ сторожахъ не мочно-громять ихъ Черкасы на урочныхъ мѣстѣхъ, а укрытися имъ такими людьми не мочно“ (с. 61).

їхню службу, про це не маємо ближчих відомостей. „Воровські“ козаки блукали вздовж р. Донця до гирла р. Айдару, заходячи на північ до м. Путивля і по р. Оскору, де орудував один час отаман Мишук; забігали вони й ще далі — на Дін і навіть на південні московські міста; на заході тісно в'язалися вже тоді з колонізаційними районами по рр. Сулі і Хоролу. Щоб показати яка велика була ця козацько-добичницька еміграція за тих часів, наведу реєстр імен отаманів, про яких згадують наші джерела. Це були „слухняні“ чи служилі — Василь Андріїв, Якуш Лисий, Агій, Іван Ізюмський, Федір Городський, Юшка Лопатин, Івашко Розмазня, Труш, Грицько Деменьков, Федько Жулідоров, Іванко Білоус і інші; „воровські“ — Степан Євлашов, Мишук, Лазар, Лук'ян, Карнаух, Берчун, Калоша і інші¹⁾. Черкаське воровство“ тривало й далі, і боротьбу з ним поставлено як один з найважливіших обов'язків воевод збудованого в р. 1600-му Цареборисова²⁾. Не маємо підстав гадати, що за московської „смути“ кількість українського козацтва на Слобожанщині зменшилася, хоч звісток з того часу звичайно не маємо. Як закінчилася „смута“, до степів в кожному разі повернулася та людність, що брала участь у походах на північ. Окремі звістки про розбишачтво на півдні в роках 1620-х знову з'являються. Так в році 1623-му пограбовано коней Торських промисловців, що варили сіль³⁾. Року 1631 чуємо про напад на білогородські слободи, в році 1632-му про пограбування Савинського монастиря, в р. 1636 — про сутичку оскольських служилих українців з „воровськими“ на риболовлі⁴⁾. В кінці 1630-х років почато енергійно відновлювати слобідську сторожу й станиці, оперті крім Путивля на нові міста — Білгород і Валуйку, і будувати міста „Білгородської Черти“; в самому центрі Слобожанщини постала московська фортеця Чугуїв. Рівночасно до Слобожанщини почала припливати численна козацька людність, найбільше з Лівобережжя, що її „золотий спокій“ витиснув з Запоріжжя. Разом з цим з новою силою поновлюється попередній конфлікт, знову те ж „Черкаское воровство“. Численні звістки про сутички козаків і московських служилих дозволяють нам відповідно оцінити розмір цієї козацько-добичницької колонізації в 40-х роках. Козаки оперують передовсім на горішньому Дінці, між Чугуєвом і Білгородом⁵⁾, побивають московських служилих то в 20 вер. від Білгорода, то під самим містом, цією центральною фортецею Москви на півдні — в 4-х верстах від неї⁶⁾. Далі на захід в запіллі „Черти“ чуємо про грабунки під Хотмижськом⁷⁾; вздовж цілої західньої смуги Слобожанщини — постійна дрібна війна з нападами і насильствами пасічників⁸⁾. Під Валками б'ють місцеву сторожу, там же 100 запорожців орудують в році 1650⁹⁾;

¹⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, VIII, ч. I. с. 366.

²⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. I. с. 10. Про боротьбу московського уряду з українським добичництвом — див. нижче.

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 10. а. 419.

⁴⁾ М. Д., Приказн., ст. 48.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., III, № 190.

⁶⁾ Ibidem, № 175. М. Д., Сівськ., ст. 124, а. 446.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р., III, № 188.

⁸⁾ Війна з пасічниками і напади з їх боку — звичайне явище; про неї дивись нижче.

⁹⁾ М. Д., Посольський приказ., Польські справи 1650 р., ст. I, а. 588.

ватага в 20 чоловіка нападає на служилих людей з Городного Острога ¹⁾; Чугуїв в постійній облозі, уганяти за ворогом не можна, бо „воры Черкасы уходят в лес врознь рассакмясь... и слѣду их... негдѣ не знать“ ²⁾; далі на схід, на середньому Дінці московська сторожа не може втриматися під тиском уходників; бачать їх і на рибних промислах на р. Береці ³⁾, і на усті річки Борової. Під Тором, коли с. Протасєв з охороною в 100 чоловіка оглядали солоні озера, їх „осадили“ „воровські“ Черкаси і вони, ледве одбившись від них, не могли проїхати до Маяків ⁴⁾. Далі постійні сутички в гирлі рр. Айдара і Деркула; в уроч. Сокольїх Горах на Дінці грабують будари купців і служилих ⁵⁾. Особливо часті сутички і бійки під Валуйками, на шляху звідти на південний Схід ⁶⁾. Звідси козацькі ватаги проходять на Богучар, де їх раз-у-раз бачимо ⁷⁾; далі ватаги йдуть Доном вгору до гирла Тихої Сосни, де їх улюблене місце — „Рибний Плес“ (певно пізніший Острогозьк) ⁸⁾. З Дону йдуть далі на Хопер, Міус, Бузулук ⁹⁾.

Таким чином численні звістки про козацьку добухницьку людність охоплюють всю територію нашої країни. Але ця людність не була така розпорошена і текуча, як можна гадати на підставі наведених звісток. Те, що відрізняє 40-ві роки на Слобожанщині від часів попередніх, — це те, що мандрівні ватаги виразно концентруються навколо одного територіального центру. Цим центром зробилися Торські солоні озера. ✓

Солоні варниці на Торі були популярні здавна, і певно вже в кінці XVI віку брали тут сіль приходні з Лівобережжя. Зв'язок з Лівобережжям зберігсь і надалі, і в році 1653-му ми бачимо на Торі велику ватагу з 400 полтавців, що варили там сіль і мали незабаром повернутися на батьківщину ¹⁰⁾. Але по сіль наїздили не тільки українці з Польщі; постійними гостями були тут служилі люди з московських міст, що їх бачимо тут вже починаючи з 1625-го року, і то з таких далеких міст, як Вороніж, Ливни, Курськ. Пізніш мандрівки на Тор з цих міст, а особливо з міст „Черти“ зробилися звичайним явищем ¹¹⁾. Таким чином Тор був справжнім інтернаціональним

¹⁾ М. Д., Приказн., ст. 571, а. 119.

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 181, а. 365.

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 140, а. 134.

⁴⁾ М. Д., Приказн., ст. 171, а. 354, р. 1646.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., III, № 178; М. Д., Сівськ., ст. 124, а. 294.

⁶⁾ Численні згадки — „Україна та Дін“, сс. 37, 41.

⁷⁾ Тут був намір збудувати навіть місто, щоб охороняти дінський річний шлях (Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, ч. 10).

⁸⁾ Так іде ватага 190 чоловік року 1646-го (М. Д. Приказн; ст. 170, л. 262).

⁹⁾ Корочанські акти, ч. 63; на цих річках в році 1646 ватага в 500 чол. розбивали козацькі поселення.

¹⁰⁾ А. М. Г., II, ч. 625.

¹¹⁾ Д. Багал'їй, Очерки, с. 133. На захід валки з сіллю проходили повз м. Валки на Колонтаєву Гать коло гирла р. Мерла (див. вище стор. 27). По містах Московщини існували значні запаси торської соли, так в Осколі було 360 п., Білгороді 221п., Курському 476 п. Мценську 951 п. і т. д. (М. Д., Блгр., ст. 192, л. 47). Ось цікаве свідчення учасника солоних промислів в 1645 р: „в Розряде, распрашиваны, короченець Данило Шевелевъ, белгородецъ Радионъ Чичѣрий сказали, что они на Тору и на Тордѣ для соляного варенья бывали многаяжды... а хаживали де из украинныхъ городовъ служилые и всякие люди къ тѣм озерамъ для соляного варенья по 500 и по 400 (М. Д., Блгр., ст. 199, а. 128).

промисловим вузлом, де існували особливі звичаї, і де кожний мав рівні права і безпеку незалежно від свого походження. Мимоволі згадуються подібні ж стосунки на Дону і в Січі. Степова добичницька людність почувала тут себе зовсім незалежно¹⁾, і невелика московська сторожа, яку бачимо тут і давніш, і знову в році 1646-му²⁾, не могла перешкодити своєрідному розвитку тутешнього життя. Правда, що фортифікації, які робила тут для себе місцева людність³⁾, мали цілком тимчасовий характер, і постійного житла (крім хіба куренів) не було тут ще довго; але зв'язок з сусідніми уходами і безумовний попит на паливо, поживу і інше мусів творити на Торі на час робочого сезону справжній степовий центр. Отже нема нічого дивного, що саме тут концентрувалися більші козацькі загони, маючи тут постійніший осідок і опертя. Можливо, що постійна татарська небезпека сприяла утворенню тут озброєних відділів. Про них чуємо не один раз. У гирлі р. Жеребця (недалеко гирла р. Торця) — велике становисько „литовскихъ воровскихъ Черкас“; тут року 1642-го стоять отаман Васька Рябуха і Грицько Торський. Далі ватага Рябухи переходить під головування Семена Забузького, що прибув з-за кордону⁴⁾, цього, як висловлюється акад. М. С. Грушевський, „легального представника козацького війська польської (від „поле“) України в його власній уяві“. Акад. М. С. Грушевський⁵⁾ наводить цікаві листи від цього „отамана старшого“, як він себе титулує, до валуйського воеводи від 7 і 12 червня 1642-го року. Обидва листи писано з Тору, що є ніби офіційний отаманів осередок. Ім'я Забузького трапляється в вістях з Слобожанщини і дальшими роками. Але цими роками найчастіш як провідник більших козацьких ватаг на південній Слобожанщині, виступає вже згадуваний Грицько Торський, що іменується іноді „полковником“. Ім'я цього отамана вказує не тільки на походження з Тору. Маючи, як і Забузький, багато люду з Лівобережжя в складі своєї ватаги, він більш зв'язаний саме з районом Тору і оперує головнo в його околицях. На Донці його ватага має власні човни, і це нагадує нам славного Мишку Черкашеніна XVI віку.

¹⁾ Згадаємо наведену вище згадку про те, що через збройний опір козацької вольниці під уроч. Маяками московський відділ 100 душ мусів вертати, не скінчивши свого діла (М. Д., Приказн., ст. 171, а. 354).

²⁾ Д. Багал'їй, Очерки, с. 245.

³⁾ Ibidem. с. 133. Цікавий епізод — опис оборони Торського коша під час татарського нападу — маємо з р. 1657. Того року до Москви приїхав харківський козак Федір Ріпка (пізніш — полковник) з полоненим татаринoм, сам поранений на Торі, і оповів: „их де разныхъ г-х и черкаскихъ (лівобережних і слобідських) городов было на Тору на солянихъ озерахъ Черкас для соляного варенья съ 100 ч., а воинскихъ де людей Татар приходило к ним на Соляные озера с семсотъ чел. и больше, и былъ де у нихъ с тѣми Татары у соляныхъ озеръ об надолбы... бой с четвертого часу дни до вечера, и на бою де Татаровя убили у нихъ Черкас 4-х чел. да ранили 15 чел., да в полон взяли 30 чел., да у нихъ же Татаровя отогнали с полтора ста лошадей и волов, а они Черкасы побии Татар съ 30 чел. да ранили съ 60 чел., и з бою де Татары того ж вечеру пошли в степь, а в куреняхъ де Татары никоу Черкас в полон не взяли“ (М. Д., Блгр., ст. 409, а. 161).

⁴⁾ Чи не той то Семен Забузький, що його року 1649 виставляє Польща як конкурента Хмельницькому?

⁵⁾ Історія України-Руси, т. VII, ч. 2, сс. 348-353; тут же зібрано численні відомості про степове добичництво на Слобожанщині в 40-х роках, що я їх нижче наводжу без окремих зносок.

Грицько Торський, як і Забузький, і дехто з інших отаманів, тримається щодо Москви незалежно, але по змозі лояльно; московських бранців відбитих від татар дбайливо відправляють до Святогорського монастиря¹⁾. Г. Торський з'являється з титулом полковника на становиську козацьких ватаг у гирлі р. Жеребця в р. 1642 і того ж року розбиває кримського посла²⁾. Року 1644-го в м. Зинькові були чутки, що Торський пішов на степ громити московських і турецьких послів³⁾, але в серпні того ж року він громить татарський загон на Дінці, на Берецькому перелазі і відбиває полонених корочанських служилих⁴⁾. Року 1646-го отаман Г. Т. набирає в Миргороді 500 д. і їде під Валуйки громити кримську казну⁵⁾. Року 1647-го Г. Торський збирає в Миргороді 2 тис. козаків, а року 1648-го білгородський воевода пише, що він вже на Донці, і що через його і інші ватаги так „розмножилось воровство“, що вже й сторожа не може проїхати на Дінець⁶⁾. Стосунки з Москвою вже виразно псувалися і у більших ватажків через стихійне „воровство“ добичницьких мас.

Переглядаючи наведені вище звістки про те, що коло середнього Дінця купчилися великі козацькі добичницькі ватаги, не можна не зробити висновок, що в 1640-х роках вже виразно намічалось утворення на Донці такого ж козацтва, яке концентрувалось і на двох більших річках східноєвропейського півдня — Дніпрі і Дону; це козацтво тісно зв'язане було з наддніпрянськими „волостями“ (як і на Запоріжжю за тих часів), особливо тісно зв'язане було з Запоріжжям і Доном (проте і Запорізьке і Донське козацтво також тісно зв'язалися між собою), але, як ми бачили, цілком не двозначно локалізується саме на середньому Дінці, маючи за базу Полтавсько-Миргородське Лівобережжя, і концентрується коло центру — Тору, що деякими рисами трохи нагадує нам запорізьку кошову громаду.

З Запоріжжям Донецьке козацтво було зв'язане і безпосередньо (дуже часто тутешні „воровські“ загони звуть ім'ям запорожців) і посередньо через оту свою колонізаційну базу — Лівобережжя яке було значною мірою за базу і для Запоріжжя. Ми вже згадували, що в 1640-х роках українській мандрівній людині перепинили шлях на Запоріжжя, отже збільшений через те рух на схід мусів позначитися передовсім на збільшенні саме козацько-добичницької і властиво запорізької людності.

Але в'яжучися тісно з Запоріжжям, Донеччина, що лежала на шляху з Лівобережжя (і Запоріжжя значною мірою) на схід, тим тісніш в'язалася з Донщиною, куди провадив цей шлях. І коли частина мандрівної козацької колонізації виразно, як ми бачили, концентрувалася в 1640-х роках (та й значно давніш) на середньому Дінці, то головна частина еміграції з Запоріжжя проходила все ж на Дін. Не спиняючися на цій еміграції⁷⁾, нагадаю тільки

¹⁾ Історія України-Руси, *Ibid.* Те саме робить отаман Матюшка Миргородець.

²⁾ Филаретъ, У, 58.

³⁾ Історія України-Руси, с. 362.

⁴⁾ Корочанські акти, ч. 66

⁵⁾ Филаретъ, IV, 56.

⁶⁾ Історія України-Руси, *ibid.*, с. 353.

⁷⁾ Україна та Дін, К. 1928.

що найбільші протитатарські експедиції, які робили дончаки за ближчою й широкою участю запорожців, відбувалися в кінці 1630-х років, в рр. 1640—41, далі в р. 1645 і продовжувалися після злому Хмельниччини в рр. 1654—5¹⁾. Про те, що в цьому поході брало участь українське козацтво, було широко відомо; в поході 1654 року взяли участь понад 700 чоловік „черкас“ під проводом отамана Вергуна (Дергуна)²⁾. Походи запорожців на Дін оточували Слобожанщину українською колонізацією з півдня і сходу, і це не могло не впливати на хід її залюднення.

На попередніх сторінках подано короткий і неповний огляд жвавої до-
бичницької діяльності українського козацтва в південній Слобожанщині
напередодні Хмельниччини. Цей огляд примушує нас спинитися на питанні: що власне була соціально ця напіврозбишацька людність, і яка була її пи-
тома вага, як колонізаційного чинника.

Численні і проречисті звістки тогочасних джерел примушують нас пого-
дитися з думкою авторів, які писали про „черкаское воровство“ на Слобо-
жанщині, що серед маси тутешніх добичників значна частина — це були
звичайні розбишацькі ватаги, позбавлені будь-якого чуття суспільного зв'я-
зку з кимнебудь окрім членів своєї ватаги. Маємо низку звісток, що розби-
шацькі ватаги розбивають і грабують своїх же братів, уходників — козаків
з Лівобережжя. Так року 1623 у м. Лебедяні був неспокій з того приводу,
що „воровські люди“ (які саме?) відбили коней у Торських солеварів³⁾.
Тут ще не видно, що пограбовано українців. Виразніша звістка з року 1639,
що ватага в 2000 „Черкас“ підходила нещасливо під Чугуїв і мусіла
вертати на Лівобережжя, а вертаючися „на пасеках... у многих Черкас
пчелы подрали и многих пасечников до смерти побили, а иных безвѣстно
нѣтъ (звідки це міг знати воевода — автор одписки?) и на сенокосехъ у мно-
гих Черкас лошади поймали“⁴⁾. Крім певної обережності до свідчень вое-
води, що міг свідомо перебільшувати, звернемо увагу на кількість ватаги
і на рік події: дуже можливо, що цей похід організовано спеціально проти
Чугуївської колонії і що мова тут мовиться про пасіки і коней саме чугуїв-
ських українців, а не пасічників з України. Року 1641 новий напад на Тор
ватаги з Полтавщини в 30 чоловік, але знову не знати, кого грабовано⁵⁾.
Року 1658 скарга отамана цареборисівського І. Світличного, що в р. 1656-му
„воровські люди“ відігнали всіх коней і волів цареборисівських козаків⁶⁾.
Хоч як до цих звісток ставитися обережно, ми все ж мусимо гадати, що
дещо в них правдиве. У двох випадках маємо сутички служилих козаків
з Валуек з „воровськими“ на уходах, при чому кількох валуйців забито. Далі
маємо численні звістки про те, що українські козаки нападали спільно з та-

¹⁾ Ibid. сс. 26-28

²⁾ Ibid., с. 29; р 1656 мб. про цей же похід чи про дальшу еміграцію на Дін оповідали в Криму московським посланцям: «Пришли де к Донским Козаком Черкас много без пове-
лѣнья Богдана Хмельницкого» (М. Д., Польський приказ, Кримські справи, кн. ч. 40, а. 364).

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 10, а. 419.

⁴⁾ М. Д., Сівськ., ст. 124, а. 94.

⁵⁾ Україна та Дін с. 38.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 481, а. 16.

тарами. Року 1646 на р. Бузулук (Тамбовщина) прийшли 500 чол. „воровських“ черкас і татари, і була чутка, що „тѣ де Черкасы с Татары за одно“¹⁾. Року 1648 з Лівобережжя вийшов отаман Забузький з 70 козаками й 30 татарами і стали на Дінці²⁾. Року 1656 писав до Цареборисова „с Тору Черкаский отаман Сава Таран: 8/IX приходили на Тор Азовские Татаровя чел. с 500 и с тѣми Татары приходили переметчики Черкасы черкаских городов чел. с 30, и на Тору солеваров порубили и в полон поимали чел. со двѣсти и больши“³⁾. Чуємо про „Черкас“, що вони побасурманилися⁴⁾ і між ними особливо про перекінчика Бердника (Бердниченка), озівського отамана, що з своєю українсько-татарською ватагою турбував південну Слобожанщину в 1650-х роках⁵⁾.

Зрештою випадки, коли українці приятелювали з татарами, не суперечили постійній боротьбі між ними в умовах своєрідного степового побуту. Українська добичницька людність поставлена поміж двох вогнів — воеводською адміністрацією з одного боку (з нею перебувала ця людність в постійному конфлікті) і татарами з другого боку (віковичним ворогом „миру християнського“, себто слов'янського) мусіла шукати порятунку і знаходила його чи то переходячи на службу до московських міст — дістаючи збільшену платню й зберігаючи внутрішню самоуправу, чи то утворюючи більші загони, які намагалися зберегти лояльні стосунки з Московською владою (от як загони Г. Торського і С. Забузького). Але дрібніші ватаги, що промишляли більш шаблями й списами, ніж острогами і сітками, і бажали зберегти цілковиту волю дії, природно мусіли зливатися з подібними ж до них ватагами з татарського боку⁶⁾.

Усі ці „вори“ виходили здебільшого з лівобережної України. І, здається, не буде помилкою сказати, що виходили вони звідти не потайки, а ледве не за офіційним дозволом тамтешньої польської адміністрації. Вже те, що, Г. Торський дуже легко набирає на Миргородщині свою двохтисячну ватагу, каже нам дещо. Після удачі чи невдачі, однаково ватаги легко вертають додому, не боючися репресій за те, що накоїли за московським кордоном. Важко сказати, що саме сприяло такому ставленню польської влади: бажання заподіяти шкоду Москві, надія поширити на сході свої впливи, чи може бажання спекатися цієї принципово „неслухняної“ неспокійної людности, що її, як вище згадувано, було там багато, і яка все одно мало обіцяла користи для панського господарства⁷⁾. Крім того, місцеві польські агенти мали з походів добичницької людности і певний зиск, що його вони можливо ховали від своїх патронів. Про це маємо документальну звітку:

¹⁾ Корочанські акти, ч. 63.

²⁾ А. Ю. и Э. Р., III, с. 190.

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 409, л. 36.

⁴⁾ М. Д., Моск., ст. 282.

⁵⁾ Чуємо про нього не один раз; можливо, що це були різні люди.

⁶⁾ Подібно ще в XVI ст. за посланцем Новосильцевим уганяють «казачьи атаманы Сенька Ложникъ съ товарищи 80 чел., де с нимъ же пробираютца Казыевы Татары да два атамана крымскихъ» (Д. Багал'їй, Очерки, с. 76).

⁷⁾ Вони очевидно перебували тільки під номінальною зверхністю місцевих державців і підлягали їм як мешканці певної місцевости, але не піддані — кріпаки, так звані «слухняні», яких записувано до люстрацій.

р. 1644 корочанському воєводі наказано допитувати полонених „воровських“ Черкас, звідки вони родом, а головню — кому з польських урядовців „лошадей и рухляді дали“¹⁾. Який тісний був зв'язок слобідських добичників з Лівобережжям, це бачимо хоч би з того, що коли відомий нам Г. Торський, дарма що поведивсь супроти Москви досить легально, вирушив на Дінець із своєю ватагою, набраною на Миргородщині і Гадяччині, то до нього приєдналося й чимало купців з Полтави, сподіваючись очевидно на добру комерцію в тій нагоді²⁾. Отже паростки панського й міщанського капіталу простягнулись на Слобідчину навіть тут. Це все примушує нас глянути на козацьке розбишацтво трохи з іншого погляду і спробувати оцінювати його не як звичайне грабіжництво, але розглядати, як прояв і характерну рису своєрідного побуту українських степів XVI-XVII віку, а цей побут, як своєрідний і певною мірою суцільний комплекс соціально-економічних відносин, відомих нам ще з наддніпрянського життя XVI віку³⁾.

Грабіжництво принагоді, а може часом і професійне розбишацтво могло іноді бути завданням, а звичайне мабуть найяскравішим проявом діяльності добичницьких ватаг. Але справжнім реальним ґрунтом їх щоденного існування були очевидно не ці порівнюючи рідкі й спорадичні грабунки, які не могли би виправдати мандрування в степах такої маси людності⁴⁾. Цим ґрунтом безперечно було використання природних багатств країни, її риболовель і „звіриних промислів“. Не як завдання, не на вивіз і продаж спеціально, і як щоденної поживи, цього було досить, щоб непереможно притягати до себе людність, зубожілу протягом тяжкої зими. „Воровство“ було висновком, ухидницька промисловість — за основу. За вичерпливою характеристикою акад. М. С. Грушевського, це був „розвій українського ухидництва під охороною добичницьких ватаг, під загальною фірмою „воровства“⁵⁾.

Цікаво, що про воровство ми чуємо саме в тих районах, де існували старовинні і багаті уходи. Ці уходи починалися за р. Ворсклом, але тут простягалися великі ліси, де розпросторилися головню пасіки лівобережних ухидників, про які мова буде нижче. Та й тут мандрували дрібніші ватаги. По горішньому Дінцеві лежали „юрти“ Салтовський і Котковський, роздаванні за гроші, за службу чи „в ругу“ монастирям ще в першій чверті XVII віку, а від місцевої людності експлуатовані певно з давніх часів. Сюди ухидники заходили, але не трималися тут постійно. Більше чуємо про

¹⁾ Корочанські акти, ч. 8; очевидно така традиція була.

²⁾ А. М. Г., II, с., 190.

³⁾ У ілюстраціях. 1652 р. Просторішу і повнішу характеристику степового побуту середини XVII віку на підставі нових архівних матеріалів буде подано в окремій студії автора і в незакінченій ще роботі аспіранта Д. О. Кравцова, що працював в московському архіві разом з автором цієї праці. Картина побуту ухидників на Слобожанщині поповнюється історією постійної боротьби їх з Татарами, що на ній я тут не маю змоги спинятися.

⁴⁾ „По Донецьких чернях (лісах) і річках скрізь Черкаси“, як аазначає сучасник (М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. II, с. 349, рік 1642).

⁵⁾ Ibidem, с. 367. Інші дослідники оглядаючи козацьке „воровство“ на Слобожанщині, теж висловлюються про нього як про стихійне явище, що випливало з традицій степового життя („Україна та Дін, с. 43).

них в околицях Чугуєва, у вигідній місцевості, де в 1620-х роках роздавали юрти Мохначевський, Гниловський, Бабкінський, Тетлегінський, по р. Удам, по р. Можу і інш. Поблизу лежали юрти Талдиківський і Буликлейський. Але центральний осередок вільного ухадництва починався далі на південь — в гирлі р. Береки, де лежали юрти Савинський, Берецький і Ізюмський¹⁾. Тут був значний ухадницький центр²⁾. Ізюмський ухад відомий був здавна, Ізюмський юрт відомий і пізніш, ще р. 1667³⁾, і далі зберегалася традиція, що тут існував якийсь „окоп“ і заклалася саме тут перша на Слобожанщині постійна українська оселя (перша відколи занепав Чугуїв)⁴⁾. Тутешні уходи а так само ті, що лежали далі на південний схід, притягнув до себе пізніш відновлений Цареборисів. Ось „додатковий“ реєстр уходів, що належали цьому містові р. 1656 („основний“ реєстр, на жаль, не зберігсь): р. Баликлея Мала, озеро Ільмень, затон Берецький, колодязь Студенок⁵⁾, затон Пичугин, колодязь Нетригусь, р. Тор, р. Бахмут, р. Чорний Жеребець, р. Красна, р. Борова і сім озер солоних⁶⁾. Про Торські озера ми говорили раніше. На р. Бахмуті згадуються українські ухадники р. 1652⁷⁾. Про ухадницьке становище в р. 1642 в гирлі р. Жеребця вже згадувано. У цій місцевості, в районі гирла р. Оскола ще як будовано першу цареборисівську фортецю, р. 1600 була численна ухадницька людність⁸⁾; бачили ми її там в 1640-х роках. Далі на схід старі традиційні уходи лежали по р. Айдару⁹⁾, Явсугу¹⁰⁾, Деркулу¹¹⁾, хоч тут ухадників бачимо рідше. Більше про них чути в системі Дону, де лежали уходи на р. Богучарі і уходи Битюцький, Ігорецький, Осередський.

Ухадницька людність (вільна, не служебна) не трималася тільки зазначених оце місцевостей в смузі лівого берега середнього Дінця з її лісами і байраками, але заходила й далі на північ, аж до північніших меж Слобожанщини, до Білгородської Черти. Бачимо її тут на Тихій Сосні і під містом

¹⁾ Ці юрти належали до 1626 р. Савінському монастиреві, а коли він занепав, в р. 1630-му їх просив собі Святогорський ман. Два останні оцінено в 8 крб. річно (М. Д. Володимир. стіл., ст. 46, а. 317). На берецьких уходах зустрічаються в р. 1641 валуйські служилі українці з «воровськими» на тутешніх рибних ловлях (М. Д. Блгр., ст. 140, а. 134).

²⁾ Маємо навіть ім'я ватажка Іван Ізюмський (І. У.-Р., VIII, II, с. 366).

³⁾ Д. Багал'їй, Очерки, с. 358.

⁴⁾ Див. перші праці з історії Слобожанщини — Срезневського, Гербеля і ін.

⁵⁾ Невелика річка.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 409. л. 35.

⁷⁾ Корочанські акти, ч. 104.

⁸⁾ Наказано скликати «лучших людей» місцевих ухадників і їм сказати «государево жалование»: тѣми рѣками Донцомъ и Осколомъ и со всѣми рѣчками, которые впали въ Донецъ и в Осколь вѣлѣлъ отдать имъ, донецкимъ и Оскольскимъ атаманомъ и козакомъ безданно и безобронно... (і їм) по своимъ юртомъ жить и угоды всякими вданѣтъ» (Д. Багал'їй, Матеріали, Т. I, с. 10).

⁹⁾ Валуйські служилі українці — отаман і 10 козаків були аж на Айдарі для рибної ловлі, на Шульгиному затоні, і тут зустрілися з двома ватагами «воровських Черкас» і з Дінською ватагою, що була тут теж певно для риболовлі (М. Д. Сівськ., ст. 124, л. 294).

¹⁰⁾ „Україна та Дін“, сс., 15 і 42; про тутешніх ухадників див нижче.

¹¹⁾ Ibidem.

Корочкою. Під Корочкою увійшла вона в гострий конфлікт з служилою корочанською людністю, і ухадників наказано зліквідувати¹⁾.

Таким чином зв'язок „воровської“ людности з територією ухадів цілком виразний. На жаль, маємо дуже мало відомостей про безпосередній зв'язок „воровських“ людей з ухадниками, так само і про ухадників — професіоналів, що мали на меті спеціально промислову діяльність. Але дещо маємо²⁾. Передовсім нагадаю наведений вище³⁾ наказ про будову Цареборисова р. 1600, де мова мовиться про численних ухадників, а потім підкреслюється, що вони тісно зв'язані з „воровством“. У наведеной також⁴⁾ звістці про Корочанське воровство р. 1644 далі з'ясовується, що на корочанських ухадах з'явилися не тільки „вори“, але людність, що має на думці тільки мирні ухадницькі промисли⁵⁾. Р. 1641 на Берецьких риболовлях служилий валуйський українець натрапив на „воровську“ ватагу з-за кордону і, побоюючися за свою долю, збрехав ніби він з п'ятьма товаришами сам з Польщі, живе на Донці для рибного і звіриноного промислу вже 3-ій рік; отже було це все досить імовірно, щоб противна сторона не запідозріла неправду⁶⁾. Того ж року на Богучарі, в гирлі її, 28 чоловіка живуть у куренях, очевидно на промислах⁷⁾. На р. Деркулі валуйці р. 1650 бачили двох ухадників у човні і в своїй доповіді назвали їх „камишниками“⁸⁾; в р. 1652 на тій же річці донці зустріли „Черкашенина, Лукьяном зовут гуляет на рѣкѣ на Деркуле для звѣриной добычи“⁹⁾. Крім цих звісток можемо міркувати, що коли (як вище згадувано) валуйські козаки могли ходити для рибних і звіриних промислів на Деркул, Айдар і Жеребець і навіть на Береку, то звичайно в цих місцях повинна була господарювати і вільна не служебна людність, тільки ми про неї не маємо змоги почути¹⁰⁾. Переглянувши звістки про інтенсивні сутички з ухадницькою людністю бачимо, що ця людність виходила з Лівобережжя ввесь час, і ціле десятиріччя 1638-48 рр. темп цієї еміграції не

¹⁾ Тут, досить далеко на півночі, тече річка Вовчі Води, надана ще року 1599-го білгородському Микольському монастиреві (Д. Багал'їй, Очерки, с. 118) а в році 1647-му її має П'ятиницький монастир, але сам не експлуатує, а віддає в оренду білгородським служилим. Та їх біють тут горчанці, що побудували недалеко свої слободи (Корочанські акти, ч. 13). У цій же околиці з'явилися і „вори“: «которые корочанские служилые люди, Русские и Черкасы... бывають съ Корочи в отпускѣ для промысловъ за звѣремъ и на рыбныхъ ловляхъ, і тѣх людей на промыслахъ Черкасы побивають и грабят» (Корочанські акти, ч. 8).

²⁾ Те, що наші джерела мовчать про промислову діяльність ухадників, легко пояснити їх специфічністю.

³⁾ Див. вище.

⁴⁾ Див. вище.

⁵⁾ «А которые Литовские люди и Черкасы учнутъ приходитъ на нашу сторону и убивства и грабежу и татьбы от нихъ не будетъ, и ты б (корочанський воевода) тѣхъ Литовскихъ людей и Черкасъ съ нашей земли ссылалъ безъ бою и безъ всякого дурна и велѣлъ имъ сказывать, чтобъ они впредь в нашу сторону въ бортныя ухажья и во всякия угодыя не приходили» (Корочанські акти, ч. 8).

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст., 140, а. 134.

⁷⁾ „Україна та Дін“, с. 39.

⁸⁾ Ibidem, с. 42.

⁹⁾ Ibidem, с. 15.

¹⁰⁾ Аналізі соціально-економічної структури степового ухадництва, як явища загально-українського масштабу, автор має присвятити окрему студію.

меншав; ця своєрідна мандрівна еміграція дуже побільшала вже в роках 1640—41, змінюється в рр. 1644-5 і далі не перериваючися вона досягає чи не найбільшого напруження на початку року 1648, відбиваючи таким чином те напруження, що існувало під той час на Наддніпрянщині і закінчилося великим вибухом влітку того року.

Уся ця маса ухидницької людности мандрівна, непевна, непостійна, всеж зрештою перетворювала степи Слобожанщини напередодні Хмельниччини на так чи сяк, але залюднену країну, і пізніш, притягнена до нових міських центрів — Острогозька, Цареборисова і Змієва, по-новому формує тутешнє життя. Бурхливі події Хмельниччини відтягли її на захід на цілу першу половину 1650-х років, південна Слобожанщина тоді спустіла, про „воровство“ не чути ¹⁾, а коли добичницька людність з'явилася тут знову на своїх знайомих їй уходах по середньому Дінцю, то умови тутешнього життя були вже інші: її втягла до себе осіла „городова“ колонізація середини 1650-х років ²⁾.

3. Пасічна колонізація в Західній Слобожанщині.

Вільна добичницько-військова козацька колонізація, що її ми вище оглянули, дає нам яскравий приклад колонізації далеких просторів, переходів в далекі місця, де люди не прив'язуються міцно до певної місцевості, переходять з одного уходу на другий, всюди знаходячи собі здобич, а нарешті вертають на попередні місця, звідки прийшли, на місця, де постійно перебувають їхні родини. Власне це не сама колонізація, але скорше її підготовка. Екстенсивність ухидницького добичництва і добичницько-розбишацькі елементи в побуті степового козакування вимагають далеких переходів і широких просторів, де були б лісостепові закутки, невеликі байраки, розкидані по степу. Отже це добичництво мусіло передовсім розвинути в малозалюднених просторах степового слобожанського півдня і південного сходу, де ми його і спостерігаємо. Інші природні умови були в лісостеповій, північно-західній Слобожанщині.

Ці відмінні природні умови сприяли тому, що в цій частині Слобожанщини поширилася інша колонізаційна форма — пасіки. Крім того, для пасічного господарства потрібні були місцевості краще забезпечені і оборонені від коженденної небезпеки татарського та розбишацького нападу, руїни і грабунку; потрібне було близьке сусідство з економічними базами, з ринками збуту,

¹⁾ О. Гермайзе (ор. cit. с. 43) каже, що «найбільше шелесту наробило (гульятйство) в 40-ві і 50-і роки, і лиш потім воно «спиняється»; тимчасом відомі нам чутки про «Черкаське воровство» спиняються на році 1647-му (див. також ibid., с. 42); також переривається і участь українців в дінських експедиціях проти татар — про участь у поході 1652-го року не чути (ibid., с. 51); зрештою це цілком зрозуміло з огляду на політику Хмельницького (пор. ibid., с. 44). Спільні походи поновлюються допіру р. 1654-5. Про перерву східної української еміграції в рр. 1648-50 див. в інших місцях моєї праці.

²⁾ Про це див. нижче, там, де ми розглядаємо історію оселення м. Цареборисова і частини Змієва. Важко сказати напевне, коли саме з'явилися знову лівобережні ухидники на Тору; можливо, що року 1653-го, бо весною 1654-го маємо звістку (див. ibidem), що на Тору цих ухидників вже тисячі зо дві. В році 1656-му писав воевода з м. Валок, що останніми часами ходять лівобережні ухидники-промисловці на Тор по сіль (М. Д., Блгр., ст. 389, а. 82). Вище згадувано, що українські козаки брали широку участь в нападі дончаків на татарські землі року 1654-го і про поновлення еміграції на Дін в цих роках.

потрібне було таке оточення, де не можна було легко здобувати, небагато прикладаючи праці, але можна було вміщувати працю в більшому розмірі з повільною, але певнішою її винагородою. Усі ці умови були в північно-західній половині Слобожанщини, на захід од північного Дінця. Разом з цим особливості пасічної колонізації і близькість колонізаційних баз дають тут нам приклад повільнішого і поступовішого розсування людности з місць попереднього перебування. Але й тут зберігавсь тісний зв'язок з цими місцями, хоч пасіки значно тісніш зв'язували людність з місцем нового осідку; це вже була колонізація напівосіла, колонізація в цілковитому розумінні цього слова, що, як нижче побачимо, безпосередньо підготувала пізнішу остаточну „городову“ колонізацію цієї країни.

Вище вже намічалось ті райони Лівобережжя, звідки могла посуватися людність на пасіки Слобожанщини. Це були залюднені райони Попселля — Миргородщина і Гадяччина і середнє Посулля — північна Лубенщина з Роменщиною. Фортифікована від Московської держави „Білгородська Черта“, що впиралася в московсько-польський кордон, підходячи до нього із сходу, розтинала колонізаційні хвилі з Лівобережжя на два струмені: північний, що йшов на горішнє Попселля і південний, що йшов за р. Ворскло, на її ліві допливи і до системи річки Уд.

Північний район (Сумщина) був здавна зайнятий путивельськими уходами. Тут лежали волості Тешкова на Сулі між Ромном і гирлом річки Терну, Городецька на Пслі, Хотмижська, Лосицька, Нищанська і Немирська з однойменним городищем на Ворсклі (Немирська волость — це пізніша Охтирщина)¹⁾. У цих волостях розташовані були „вічисті“ бортні уходи путивельських севрюків і служилої людности і проваджено надзвичайно екстенсивне господарство. Дарма що Миклашевський, описуючи Путивельщину, і каже про тутешні курені — „кабицы“, але місцева людність здається ніколи не лишалася тут на зиму, і з новою українською людністю зустрічалася тільки на весні, ідучи на свої уходи²⁾.

Посуваючися на схід, українська людність, що незадовго перед тим опанувала суміжну Роменщину, заходила вже в 20-х роках і до Путивельщини, порушуючи державний кордон, захоплюючи уходи путивельської людности і викликаючи опір і репресії від місцевої влади. З цікавої справи 1628-го року³⁾ довідуємося, що ще задовго перед цим роком, після мирової угоди, ніби на захопленій за московським кордоном землі, збудували Ромен а потім і на слободах (пасіках) „сперва поселилось двора по три и по четыре“, а „поселились в тѣх слободах гораздо много (людей) тому ныне четвертой год“, отже близько року 1624-го. Справді зразу постала ціла мережа досить значних поселень: під самим Ромном на Медвежому городищі 20 дв., на Липському — 150 дв., у слободі Рашевці — 50 дв., слободи без імен по 10—20 дв. на Сулі, там же пасіки і буди, нижче від гирла річки Терна сл. Волкова 40 дв., Охмилова 10 дв., Пустовійтова 100 дв., Войтівка 50 дв., в Плавиліщах 30 дв., Бобрику 100 дв., в Ромні було тоді 300 дв.; в Охмиловій слободі

¹⁾ М. Д., Багр., ст. 20; ці ж волості згадано у Миклашевського, Къ исторіи хозяйственного быта Московскаго государства, М. 1894, с. 125.

²⁾ М. Д., Багр., ст. 20 і Миклашевський, с. 124.

³⁾ М. Д., Багр., с. 20.

міст через Сулу. [✓]Круг слобід зразу ж, а може ще й перед тим, закладено пасіки, що тягнулися від Ромна до гирла р. Терну: українці („Черкасы“) оселилися на „новыхъ слободахъ и на пасекахъ и на будех, тою рекою (Сулою) всею завладіли, и запустошили (?!), звѣрь бьютъ и рыбу ловят и пчелу дерутъ и бортное деревья на корень секут“. Отже уже за тих часів разом з українськими колоністами з'явилася тут здається нова інтенсивна форма пасічництва з штучними уликами, що запанувала тут трохи згодом, коли поновлено українську колонізацію в середині XVII віку ¹⁾. Що пасіки були тут не тільки влітку, про це маємо недвозначні вказівки: пасічники по лісах „живут без выѣзду“.

^АНа звістки про цю колонізацію з Москви надіслано наказа зліквідувати пасіки й слободи, а що людність їх вчинила збройний опір, то довелося з Путивля вирядити 1000 чолов. служилих, які з огневим боєм пройшли Посулля, розбиваючи слобожан вроздріб і палячи слободи Волкову, Войтівку, Пустовойтову і Охмилову разом з майном, бо його не встигли забрати ні слобожани, ні московські військові під обстрілом слобожан, що ховалися по лісах, дивлячися, як гинуть їхні оселі. Худобу теж відігнати не встигли і вона розбіглася. Далі пройти не пощастило, бо слобожанські загони з'єдналися й почали загрожувати путивельцям. Все ж колонізаційний рух мусів з цього району звернутися на вільніші місця на півдні. Але пасічна колонізація все ж тривала й далі, і року 1649-го дозелося знову розпочинати справу про ліквідацію роменських, а також і конотіпських пасік на р. Терні. Згадується про слободи і пасіки по Сулі і в акті розмежування 1647-го року при опису м. Недригайлова ²⁾.

^УУ цьому районі через вигідні природні й ринкові умови широко розвивалися крім пасік також і промисли уходницьких ватаг: будництво, салітроварення, дегтярство; перед тим звичайно це були підприємства капіталістичного типу переважно (як салітряна варниця лубенського рандаря на р. Боромлі р. 1642-го) ³⁾, а з року 1648-го бачимо підприємства промислових ватаг. Ще в році 1657-му тут бачимо 6 ватаг з Лівобережжя, що гнали деготь і платили з того промислу податок сумському воеводі. Але можливо, що й тут ми маємо нову форму тих же капіталістичних стосунків ⁴⁾.

Цей північний район (пізніша Сумщина) був не вигідний не тільки тим, що тут господарили путивельці, але й тим, що він був з усіх боків замкнений для дальшої колонізації: на півночі середнім Посейм'ям (Путивель-Рильськ) давно вже залюдненому скільки дозволяла за тих часів природа тієї країни; на сході верхів'ям Псла, районом, що лежачи між Курським та Білгородом, зазнав великого тягару воеводської адміністрації (це було безпосереднє запілля „Білгородської Черти“); на півдні самою „Чертою“ з фортецями Вольним і Хотмижським. Тому головна хвиля колонізації йде на південь, на вільні місця по Мерлу і Мерчику, відкриті для дальшої колонізації на дальший південь і на схід. Від року 1646-го маємо дуже цікаву звістку,

¹⁾ В цей час занотовує тут появу пасік І. Миклашевський, *op. cit.*, с. 125.

²⁾ А. Ю. и З. Р., III, № 270; Н. Холмогоров, *op. cit.*, сс. 1—5.

³⁾ М. Д., Сівеск., ст. 124 л. 337.

⁴⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. I, с. 21.

що на південь від Мерчика, на верхів'ях Коломаку і Можу (де саме тоді будовано московську фортецю Валки) сами пасічники нараховували 150 пасік, а на сході—в районі між містами Вольним, Білгородом і Чугуєвим, себто в сточищі річок Уд, Лопані і Харкова між Ворсклом і Дінцем було ніби аж до 300 пасік. Додаючи сюди численні пасіки по Мерлу і Мерчику, ми мали б більш як 500 пасік і близько 3 тисяч промислової людности (бо по пасіках було ніби пересічно по 5—10 чол.). Таким чином пасічна колонізація охоплювала всю північно-західню половину Слобожанщини до горішньої течії річки Дінця. Точніш в цій же звістці („сиску“ С. Сухотіна) пасіки вказано по рр. Братениці (на південь від міста Вільного), Рабині, Мерлу і Мерчику, а так само на правому боці Ворскла на р. Боровлі, Більці і по колодязю¹⁾. Цей район власне кажучи—це була територія пізнішого Охтирського полку. Під м. Охтиркою зазначено багато пасік і під час розмежування 1647-го року²⁾. У зв'язку з розмежуванням почато ліквідувати пасіки, що опинилися на території Московської держави і з цього приводу складено низку описів пасік, якими ми і скористаємося, щоб точніш означити їх розташування і доповнити ту їх характеристику, яку дав свого часу Н. Миклашевський³⁾. Почнемо від пізніших описів пасік вздовж самого Ворскла; їх складено, як поновлено пасічну колонізацію в роках 1650-му і 1652-му, але їх відомості вказують нам на те, що в цій місцевості пасіки були поширені за часів попередніх. В році 1650-му К. Киленський проїхав вздовж Ворскла від Вільного до гирла річки Мерчика й занотував: між Ворсклою і Ворсклицею, в районі Немирського Городища і Букреевого лісу 3 пасіки і пуста буда, в гирлі р. Олешні—пуста пасіка, нижче в Лутищах, коло Скельних Гір („Скельки“) — кілька пасік і дегтярня, на р. Хухрі дві пасіки і дегтярня, на р. Опішні 4 пасіки. Усі ці пасіки, крім одної належать людям з Гадячого й Куземина („с товарищи“). Пасіка (пуста) в гирлі р. Олешні належала раніш олешнинським дітям боярським (московським служилим). У січні 1648-го року бачимо пасічників під Охтиркою, що тримають пасіки від гадяцького урядника Ст. Броневського. З трохи пізнішого часу, з року 1652-го маємо цікавий огляд пасік по течії р. Ворскла між гирлом річки Олешні і м. Куземиним, в районі річок Мошни і Скельних Гір: тоді на р. Хухрі було 3 пасіки, на р. Мошні 2 пасіки і дегтярня, що належать мешканцям міста Куземина. На доданій до опису мапі бачимо ще 2 пасіки в інших місцях. Через „Лезтишевский“(!) брід пасічники провели новий шлях і через ліс зробили просіку⁴⁾.

Перейдемо до допливів Ворскла. Найдалі на північний схід заходили українські пасіки по р. Грайворонці. У грудні 1649-го року хотмижський воевода скарживсь, що по тій річці українці („литовские люди“) позаводили пасіки і пустошать бортні уходи, а так само нападають і на хотмижських

¹⁾ М. С. Грушевський, Історія України-Руси, VIII. ч. 2, с. 385 з посилкою на М. Д. Блгр., 242; ще — М. Д., Блгр., ст. 256, л. 117.

²⁾ Н. Холмогоровъ, *op. cit.*, сс. 1—5.

³⁾ *Op. cit.*, сс. 124—132.

⁴⁾ Опис — див. М. Д., Посольський приказ. Польські справи 1650 р. ст. I, а. 592; А. Ю и З. Р., III, с. 114; М. Д., Приказн. ст. 203, а. 349. За вказівку на цей опис складаю подяку співробітникам ВУАН В. С. Євфімовському.

служилих)¹⁾. Про пасіки на рр. Рабині і Братаниці в р. 1647-му ми вже чули з звідомлення С. Сухотіна. Цей же Сухотін описував тутешні пасіки ще року 1641-го; тоді зазначив він 2 пасіки в верхів'ях цих річок і р. Мерла, що належали мешканцям міст Подолок і Сенчі; вздовж річки Рабині нарахував він 6 пасік мешканців міст Хорола (2), Сенчі (1), Подолок (2), Гадячого (1); в гирлі річки Рабині і коло Лосицького Осторожка 5 пасік, що їх незадовго перед тим покинули пасічники, очевидно, в зв'язку з тим, що тут будовано фортифікації „Черти“. На північний схід від м. Вольного пасік тоді ще не було зовсім. Далі на південь лежали пасіки по р. Мерлу; С. Сухотін описав їх; тут в році 1641-му було 8 пасік мешканців мм. Чернух (3), Гадячого (2), Миргорода (1)²⁾. Пізніш П. С. Гульчевський, відеадміністратор добр королівських українних, скарживсь путивельському воеводі, що олешинські служилі розбили його і його державця Я. Козловського пасіки на р. Мерлі, вибили 300 пнів бджіл і позабивали людей, „которые на честную добычу на звѣря ходили с моих только держав“, з Жигіmunтова і Миргорода³⁾. Року 1648 в горішній частині р. Мерла було 7 пасік П. П. Гульчевського, Броневського, Пирятинського, Блазицького і Суботіна і 4-х міщан; в них живе коло 20 чоловіка з Гадячого (8), Лохвиці (4), Сорочинець, Сенчі, Гадячого й Подолок (по 1)⁴⁾. З цих пасік Хотмижський воевода ніяк не міг вислати людей. Вольновський воевода виявив більшу енергію, і вже в березні 1648-го року вислано з середнього Мерлу 30 пасічників, а саме: мешканців м. Миргорода (10), Полтави (6), Чернух (5), Хомутця (4), Зинькова Рашівки, Сорочинець, Хорола, Камишні (по одному)⁵⁾. Згадки про пасічників по рр. Мерлу і Мерчику (з приводу їх „воровства“) трапляються дуже часто. На Лівобережжі дуже твердо були певні прав тутешніх мешканців на р. Мерл; в р. 1650-му 100 запорожців стоять у 20 верстах за м. Валками на салітряній варниці, яка ніби належить Б. Хмельницькому, і заявляють, що земля ця нічия, що їх тут не повинні турбувати. Того ж року миргородський полковник М. Гладкий пише до Вольного, що він „послав“ тамтешніх людей на р. Мерчик заводити там пасіки „по прежнему“⁶⁾.

Дуже багато пасік було по рр. Коломаку і Можу в околицях м. Валок. Пасіки по Коломаку описав р. 1648-го В. Суворов. Тут було 6 пасік в 2—7 верстах одна від одної; пасічники живуть тут під „державою“ п. Потоцького і п. Сокольського⁷⁾, пасіки ніби заведено ще 30-ми роками (за 10—20 років перед тим — безперечно відомості непевні)⁸⁾. Улітку року 1647-го переписано пасіки по р. Можу і його маленьких допливах (Пересвітлому Колодязю, на уроч. Болгородському Правороттю, по Турушкову колодязю, Бедринській і Болгородській вершині, по Черемушиному кол., Раткинї Сухій, Озерному кол., Мерефі, Родні, Долазі, на уроч. Жагуні) всього 19 пасік,

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 304, а. 191.

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 156, а. 119.

³⁾ А. Ю. и З. Р., III, чч. 102, 110, 112.

⁴⁾ М. Д., Приказн., ст. 571, а. 72.

⁵⁾ Ibidem, а. 47.

⁶⁾ М. Д., Посольський приказ, Польські справи 1650 р., ст. ч. 2-а, л. 588; А. Ю. и З. Р., VIII, с. 351.

⁷⁾ Полтавського державця; Сокольському дають данину.

⁸⁾ М. Д., Блгр., ст. 368, а. 320.

та 3 пасіки на горішньому Орчику. Течія Можу за її пасіками мало не вся в посідання полтавців, підданих п. Сокольського; тільки 6 пасік підлягають П. Потоцькому, і тільки в двох інші, в одній мешкають миргородці, а в другій опішняни ¹⁾). Перепис у лютому 1648 року є повторення попереднього ²⁾).

3 Поворскля, районів рр. Мерлі і Можу, пасічна колонізація переходила до водозбору р. Уд, пізнішої Харківщини (а тоді це був повіт Чугуївський). Про Чугуївські пасіки чуємо в році 1639 під час походу на Чугуїв двотисячної ватаги з Лівобережжя ³⁾). Тоді ці пасіки мабуть належали чугуївським козакам. Але в році 1646-му по цих пасіках все сиділи лівобережні пасічники: вони „приходят... в Чугуевския мѣста на рѣку Донец и на рѣку Можинья многия рѣчки и въ леса для всякого воровства и... в Чугуевскихъ мѣстех пасеки строятъ от города ьерстахъ в 30-ти, і в 20-ти і въ 15-ти и ближа къ городу“ ⁴⁾). Трохи згодом у новій воеводській скарзі читаємо, що пасіки, звідки приходять люди під Чугуїв для „воровства“, стоять по рр. Можу, Удам і Гомольші ⁵⁾). З рр. Уд і Можу приходять під Чугуїв пасічники і в році 1650-му ⁶⁾).

З цього району пасіки заходили і далі — на лівий берег горішнього Дінця і на середній Дінець, де ми 50-ми роками бачимо численні пасіки на Зміївщині і коло Цереборисова ⁷⁾), і де вони потім відіграли велику роль як головна економічна основа для тамтешньої осілої людности. Таку роль мали пасіки і на Охтирщині, і коли ці пасіки року 1658 зруйновано, охтирчани зовсім збідніли ⁸⁾). На річці Березі численні пасіки бачимо на початку XVIII віку; на Торці нижче Маяцька — в р. 1691-му; пізнішими часами по яругах і байраках по рр. Красній і Жеребцю ⁹⁾). У цій смузі пасіки чергувалися і сполучалися з уходами, але перед 1650-м роком пасіки навряд чи заходили на південний схід далі від р. Балаклеї.

Подані вище відомості показують нам, з яких саме місцевостей приходили пасічники до західньої Слобожанщини. Ми бачили, що південні річки — Мож і Коломак цілком належать полтавцям; на середньому Мерлі з'єднуються колонізаційні струмені з Полтавського півдня і Миргородщини з перевагою останньої; на горі Мерла бачимо виразну колонізацію з Гадяччини і з середнього Посулля (Лохвиця, Сенча); на лівому березі горішнього Ворскла (р. Рабинь) — пересельців знову з Гадячого, Сенчі, але й із Хорола. Таким чином колонізаційні течії тут перехрищувалися, але йшли все з двох головних районів: цілого Попселля і середнього Посулля (північна Лубенщина).

¹⁾ Ibidem, а. 236.

²⁾ Ibidem, а. 214.

³⁾ М. Д. Сівськ., ст. 124, а. 94.

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 211, а. 35.

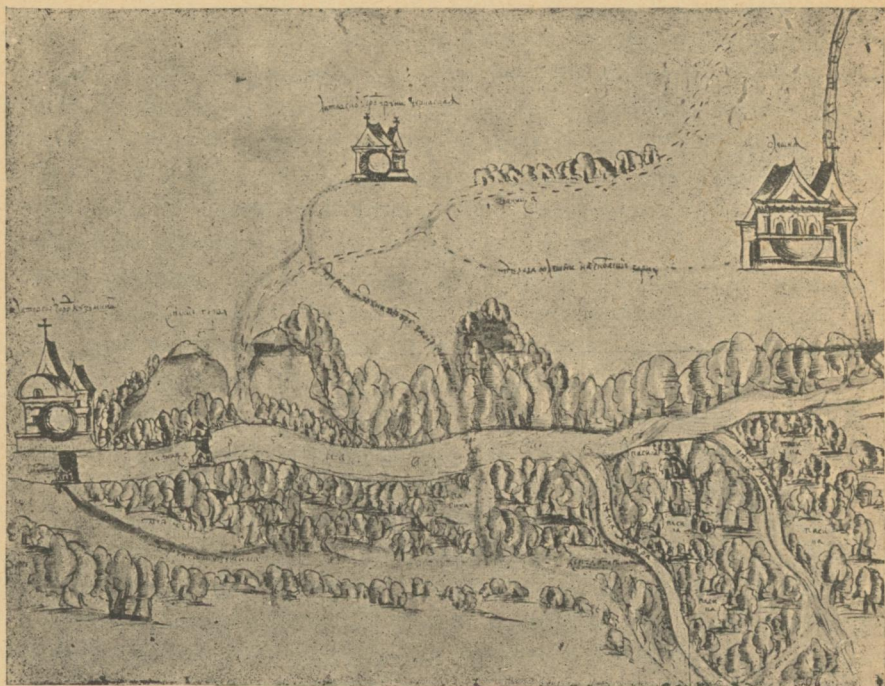
⁵⁾ А. Ю. и З. Р., III, с. 198.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 291, а. 316.

⁷⁾ Див. нпр. М. Д., Блгр., ст. 391 і інші.

⁸⁾ М. Д., Блгр., ст. 481, а. 171.

⁹⁾ Д. Багал'й, Очерки, с. 558.

Мажа пасік в околицях м. Охтирки 1650 р.

(М. Д., Приказн., ст. ч. 203, а. 350).

Написи на мапі (зліва направо) „Литовской город Куземинъ. Мельница. Боръ. || Скѣлские горы. Мелица. Лѣсъ черной. Дорога ис Куземина. || Литовской город Грунь Черкаская. Дорога из Груни в брод за Ворсколь. Река Ворсколь. Бродъ. Пасика. || Граница. Дорога з Олешни на Скѣлские горы. Рѣчка Хухра. Дорога в пасики. Пасика. Пасика. Пасика. Дорога в пасики || Олешня. Рѣка Олешня. Рѣчка Мошна. Пасика, Пасика“.

Переписи пасік складалися не за одним планом і з різною повнотою. Деякі, особливо найповніший перепис можських пасік 1647-го року, дають нам цінний матеріал для характеристики економічної будови пасічницького господарства. Будова ця досить складна і показує досить високий рівень розвитку грошового господарства.

✓ Пасіки належать звичайно міщанам чи „жильцям“ лівобережних міст. Ця людність очевидно переважно належить до категорії „слухняних“, тримає пасіки під державою „своїх“ панів, чи від цих панів; поділяються власники пасік на тих, що тримають (ставлять) пасіки „з наказу“ панів (треба очевидно розуміти в оренді, з відома і дозволу їх) і на тих, які ставлять пасіки „собою“, „надбючися на панську милость“. З пасік платять панам данину. Іноді пасіки належать панам безпосередньо¹⁾. Власники („хазяї“) пасік це — ті особи, які дають кошти на те, щоб завести бджоли, улики, різний „снаряд“, на те, щоб годувати бджоли й утримувати пасічників. Але живуть на пасіках вони чи не завсіди (як на Мерлі) чи тільки іноді (як на Можу). На Мерлі вони, здається, експлуатують пасіки безпосередньо за допомогою наймитів (коли не пасічникують сами). Але заможні міщани полтавські віддають свої пасіки в оренду пасічникам з професії, фахівцям (можливо, що така практика була й по інших районах). Що це було справді так, і що пасічники тримають пасіки на свій ризик і користь, зобов'язані перед власниками пасік лиш певними поплатами, на це вказують і стилізація „сказок“ пасічників, і їх організація. Тримають пасіки вони цілими товариствами-артілями та мають від себе кожен окремих наймитів. Так у пасіці на р. Можу проти Болгорського Правороття живуть піддані п. Сокольського Ф. Гергель з товаришами своїми Гришкою та Радкою та з наймитами П. Романовим і Васською Самойловим. Та пасіка належить не їм, хоч живуть вони на пасіці вже аж два роки; їхні хазяї живуть у Полтаві, теж у підданстві у п. Сокольського. В іншій пасіці вгорі Пересвітлого колодязя, яка належить Гарасимові Чугуївцю, що живе в Полтаві, живуть на місці полтавські „жильці“ С. Сергієв з наймитами своїми О. Федоровим, М. Ігнат'євим та О. Григор'євим і т. д. Отже не всі вони однаково наймити хазяїв; одні з них орендарі, інші — наймити цих орендарів. Об'єднання орендарів-підприємців по кілька в одній пасіці нагадує нам сябринні стосунки, такі розвинені на Лівобережжі пізніш (коли це не було попросту сполучення на одній „пасіці“ кількох окремих підприємств). Особливо цікаво, що звичайно сами власники (хазяї) володіють одною пасікою по кілька, і іноді всі спільно і експлуатують її. Так у пасіці на Турушковому кол. живуть: лубенський чернець Сильвестр „під державою“ п. Вишневецького і разом з ним піддані п. Соколовського, полтавці, один з сином і челядником, другий з челядником і троє самі. Подібно і в пасіці вгору від Бедринської і Бологорської вершини живуть наймити кількох осіб: 3 пасічники Петраша та С. Яковлева і 1 пасічник київського старця Гермогена. Звичайно не завсіди схема була така складна. Значно спроститися повинна була вона після повстання 1648 року, і справді в опису поворсклянських

¹⁾ Нпр. на горішньому Мерлі; в цьому мусимо добачати схрещення відносин капіталістичних і чисто фєвдальних.

пасік р. 1650-го ми бачимо тільки товариські стосунки між пасічниками („паська Куземина с товарищи“). Але в році 1652-му під час конфлікту під Валками з московськими посланцями на „Наумковой пасеке“ розмовляв пасічник (орендар) Савка ¹⁾. Отже коли зруйновано магнатське господарювання, капіталістичні стосунки збереглися і міщанський капітал з Лівобережжя і далі простягав до Слобожанщини свої пазури. Частково цей капітал міг перейти й до слобідських західніх міст під час еміграції в другій половині 1650-х років.

На господарській системі пасік і їх колонізаційнім значінні спинявся коротенько у своїй праці про господарство півдня Московської держави І. Н. Миклашевський ²⁾. Зазначаючи, що поява пасік означала кінець екстенсивного ухадницького бортництва, автор вказує, що поруч пасіки хутко з'являлася і оранка. Так було не тільки по пасіках служилих українців під московськими містами, на які вказує автор ³⁾, але й по пасіках південно-західньої Слобожанщини. Спинімося на господарстві цих пасік детальніш.

Передовсім маємо низку вказівок, що пасіки тут не були тільки за місце, куди вивозили бджоли на літо. Та це було б і неможливо, везти бджоли з далекої Лохвиці чи Хоролу. Справді згадуваний С. Сухотін доповідав, що на пасіках люди живуть по 5—6 „безпрестанно“ ⁴⁾. Скарга одного з тутешніх воевод на жваву господарську діяльність пасічників („завели паськи... рыбу ловятъ, зверя бьют, бортное дерево съкутъ, заськи портятъ“...) датована серединою грудня ⁵⁾. Нарешті зовсім виразно в воеводській одписці з березня 1648-го року сказано: дозволено пасічникам лишитися по пасіках поки рої порояться; але „и осень поминавалась давно, и зима проходит, а они по ся мѣст с пасек не свозятца“ ⁶⁾. Пасічники не обмежувалися бджільництвом, і коло них зростає хутко досить складний господарчий комплекс, що складався з викурювання горілки (а для цього оранка була потрібна), плекання тютюну, випасання великих гуртів худоби. Про худобу по пасіках маємо безпосередні звістки. Так р. 1648 під Олешнею козаки зимують у лісі з худобою ⁷⁾. Воевода вольновський пише, що „изъ литовских городов (Куземина Котельви, Опішні) литовские проложили дороги большие — ездятъ на р. Мерл, на пчелиные пасеки и з животиною“ ⁸⁾. За дуже характеристичну для пасічницького господарчого побуту рису було те, що пасічники раз-у-раз дбають про прокладання добрих шляхів. Справа прокладання цих шляхів не менш непокоїла московську адміністрацію, ніж звістки про напади і насильства пасічників над служилими людьми суміжних московських фортець. Шляхи, що їх прокладали пасічники, нищили всенюку систему оборонних споруджень „Білгородської Черти“, і з цього виходила вічна боротьба „за шляхи“ з пасічниками. Зацитую уривок з до-

¹⁾ Див. попереду.

²⁾ Ор. cit., сс. 124—132.

³⁾ Ibid, с. 130.

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 156, а. 117.

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 304, л. 191, рік 1649.

⁶⁾ М. Д., Приказн., ст. 571, а. 43.

⁷⁾ А. Ю и З. Р., III, дод., с. 21.

⁸⁾ Н. Оглобинъ, ор. cit., с. 309.

кумента, виданого в „Матеріалах“ акад. Д. І. Багалія, що дуже гарно ілюструє не тільки діяльність уряду, а й будівничу роботу пасічницької людности. Року 1647-го вольновський воевода сповіщає московський уряд про свою фортифікаційну роботу: „Дорога съ русскую сторону ниже усть рѣки Ворсклицы черезъ рѣку Ворсколь, и тоє дорогу закрѣпилъ лѣснимъ заваломъ“; друга „дорога — усть рѣки Боровни“; третья „дорога ниже усть рѣки Боровни выше Охтырского;... да межъ тѣхъ дорогъ семь стежекъ пешеходныхъ, и тѣ стежки закрѣпилъ лѣснимъ же заваломъ, и на тѣхъ дорогахъ мости розломалъ:... а тѣ дороги и стежки с рускую сторону на крымскую степь черезъ рѣку Ворсколь, а тѣми дорогами и стешками ѣзживали и хаживали Литовские люди на степь и на пасеки и на рѣчки на Мерль и на Мерчикъ и на Братеницу и на Уды... А ниже Ахтырского до Скельскихъ горъ до литовскаго рубежа по р. Ворсклу лѣса; а дорогъ и стежекъ черезъ тѣ лѣса и черезъ рѣку Ворсколь нѣтъ“¹⁾. Значно пізніш, р. 1652, коли з новою силою почала ширитися на Ворсклі пасічна колонізація, трапивсь конфлікт під Валками: відповідаючи посланцям валківського воеводи на наказ надалі не робити просіки й не прокладати шляхів, поруйнувати мости, а шляхи позасікати, пасічник Савка на Наумковій пасіці заявив: „дороги мы засекають не станемъ, а вы де хотя и сами засечотя, и мы де опять просечом“: а коли почнуть їх з пасік згонити, то пасічники боронитимуться зброєю²⁾.

Та через кілька років такі дороги пороблено й за Охтиркою. Вище згадувано про цікаву мапу, додану до опису пасік коло Скельних Гір. Розгляньмо тепер цю мапу уважніш (див. додаток)³⁾. Мапа охоплює обидва береги р. Ворскла від м. Куземина вгору до гирла р. Олешні. По обох берегах — пасіки, розташовані головним чином по добре захованих галявинах, що утворилися в вододілах невеличких допливів Ворскла. Від берегів цих річок і між собою пасіки повідокремлювано невеличкими площинами лісу. На великих полянах пасік не видно, нема їх і в великому лісі позначеному виображенням великих дерев. Таке розташування пасік саме й відповідає господарчим вимогам бджільництва, що потребує простору для льоту бджіл і дуже різноманітної рослинности (оранку з гречкою, луки сухі, луги заливні, мішаний ліс, бір, лози і т. д.), а так само просторів придатних для оранки та для випасу худоби. Дороги сполучають усі пасіки з великими шляхами. Один шлях провадить з міста Груні через Ворскло бродом, другий з Груні ж до млинів коло Скельних Гір; третій з м. Куземина через Ворскло й далі в гору лівим берегом Ворскла. У двох місцях — коло Скельних Гір і поблизу м. Куземина бачимо млини імовірно з греблями через Ворскло. Отже — ціла система промислових пасічних осередків з шляхами сполучення.

Боротьба пасічників за шляхи промовляє нам про економічну істоту пасічного господарства. Очевидно для пасічної людности мати добре заховані від татар закутки не так важило, як мати змогу вільно й легко пересуватися. Звідси те дивовижне завзяття, з яким пасічна людність робила про-

¹⁾ Д. Багалій, Матеріали, т. II, с. 47.

²⁾ М. Д., Посольський приказ, Приказні справи 1652 р., ст. 54.

³⁾ М. Д., Приказя, ст. 203, а. 350; поміта: „161-го году октябрю в 19 день таков чертеж подал в Розряде яблоновский козак Никита Макаров“.

сіки через ліси, мостила мости через величеньку таку річку Ворскло, обстоювала справність цих шляхів і вперто відновлювала те, що „засікала“ московська сторожа. Отже очевидно, що продукція пасік була чимала і збувати її мабуть треба було вивозячи великими партіями на найближчі ринки. З цього погляду варто навести звістку про торг пасічників під м. Валками (горішні частини річок Коломаку і Можу): „Около Можевського города в пасеках живут Литва и Черкасы по лесом от Можевського города версты по две и по три и версть в пяти, в шести, и в десяти. А приезжают из тѣх пасек Литва и Черкасы с вином и табаком а ставятца в лесу от города в верстѣ и больши“. З Москви дозволено було купувати у них хліб і горілку з розрахунку 1 ведро на 10 душ ¹⁾. Щоб зробити цю характеристику пасічницького побуту повнішою, наведу уривок з доповіді вольновського воеводи до Москви про те, що на Мерлі знову р. 1649 оселилися пасічники (перед тим їх ніби поліквідовано) і уходити звідти не хочуть: „а добровольно г-рь тѣх литовских людей с твоей г-вой земли не сослать, потому что они... твоим г-мъ людямъ чинятца сильны, а на твое г-во имя на пасеках почались опять на рекѣ на Мерле и Мерчике жить з животиною и со пчелами, и у многих на пасеках острошки поставлены, и къ тѣмъ острошкамъ твоимъ г-мъ людямъ приехать не дадутъ, ис пищалей стреляют и всякия задорныя слова говорят“ ²⁾. Що це справді було, про це каже згадка про цілу фортецю, яку збудували козаки в лісі: коли р. 1657 почали перебудовувати олешинську фортецю, воевода наказав олешенцям самим збудувати мури і будівлі, а головну частину — вежі загадав перевезти „из острожку которой построили было Черкасы на твоей г-вой земли в прошлых годѣх“; людей тоді в тому острожку нікого не було ³⁾.

Важко сказати напевне, коли саме почали інтенсивно закладати пасіки за Ворсклом. Можна гадати, що хутко після б. м. сталого заселення Миргородщини і Гадяччини, а певніш — після війни 1632 — 3 рр. Чуємо ми про численні пасіки, як згадувано в 1641 р., хоч в згадуваній сказці Сухотіна 1647 р. початок пасік датовано 1638 — 9 р. далі наступ пасічників триває аж до розмежування 1647-го року, коли особливо загостривсь конфлікт між пасічницькою людністю і московською адміністрацією. Повстання 1648-го року тимчасово послабило позицію пасічників, почато навіть ліквідувати пасіки в районах, ближчих до московських фортець.

На тому, як московська адміністрація ставилася до пасічної колонізації з заходу, спинимосся в іншому місці. Як ми бачили особливо на Сумщині, боротьбу з українськими пасіками на території Московської держави почато від давніших часів, чуємо про неї і р. 1641 у зв'язку з першим переписом С. Сухотіна, а особливо загострилася вона в зв'язку з розмежуванням рр. 1646 — 48. Тоді до майбутньої Слобожанської території приєднано було розмірно досить широку прикордонну смугу, а головню з'ясовано остаточно,

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 304, а. 268.

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 304, а. 193.

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 404, а. 6.

що лівобічна середня Надворсклянина належить до Московської держави, а перед тим вона фактично ще була суперечною землею. Московська адміністрація заходилася нищити численні тутешні пасіки, що їх з перебільшенням рахували 300—500 у цілій західній Слобожанщині; але що пасічники вчинили збройний опір, а загострювати стосунки Москва не хотіла, чи не могла (пасічники були підданці Польщі, а становище і без того було загострене — відбувалася разуразна війна між пасічниками і московськими служилими з грабунками і вбивствами), то справа ліквідації затяглася. Хоч потім у деяких повідомленнях воевод ми і зустрічаємо вказівки на те, що пасіки таки було звезено ¹⁾, але зліквідувати пасіки могли не всі і тільки на дуже короткий час, бо про пасіки по всіх допливах Ворскла й під Чугуєвим ми чуємо і в році 1646 і в р. 1647, і в році 1648 (див. описи пасік, які ще не звезено з р. Коломаку, і р. Можу і в горішній течії р. Мерла). Тільки на середньому Мерлі пасічники не вдержалися: наприкінці лютого вольновський воевода пише, що пасічники не уходять, а 18-го березня вже сповіщає, що послав на річку Мерл сотника Онпата, очевидно, з озброєними людьми, і вони таки „свели“ з пасік 30 чол. пасічників ²⁾. Здається пасіки поліквідовано було й по річках далі на північний схід, і можливо, що тогорічні заколоти на Лівобережжю сприяли відливу пасічників.

✓ Але вже влітку року 1649-го пасічна колонізація поновлюється з новою силою, і в листопаді того року обидва воеводи, вольновський і хотмижський пишуть до Москви, перший, що пасічники оселилися на старих пасіках по рр. Мерлу і Мерчику і оборонили свої пасіки острожками так що їх і вибити звідти не можна, вони „из пищалей стреляют і всякія задорныя слова говорят“ ³⁾, а з Хотмижського повідомляють, що українці захопили під пасіки бортні уходи по р. Грайворонці ⁴⁾ (до року 1639-го ми не чуємо про тамтешні пасіки). У червні наступного 1650-го року з Чугуєва пишуть про грабунки пасічників, що оселилися на пасіках в Чугуївському повіті ⁵⁾; місцевий воевода робить невдалі спроби зліквідувати пасіки; такі самі спроби на кордоні вздовж Ворскла обмежилися, здається, тільки переписом пасік ⁶⁾; воеводи ввесь час пишуть до гетьмана Богдана Хмельницького, щоб він заборонив українцям селитися по цей бік кордону, і дістають накази „свести без бою“ людей з пасік, але того ж року миргородський полковник „посилає“ людей на Мерл заводити там „по старому“ пасіки, а сам гетьман обмежується загальними повідомленнями, що він заборонив робити шкоди і зачіпки на кордоні. Здається, зрештою вирішено дати спокій пасічникам, і більш ми

¹⁾ Див. нижче отписки р. 1649 з Вольного і Хотмижська.

²⁾ М. Д., Приказн., ст. 571, аа. 43 і 47.

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 304, а. 193; про цю звістку — див. ще вище.

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 191.

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 291, а. 316.

⁶⁾ М. Д., Посольський прк., Польські справи 1650 р., ст. І—Б, а. 592; року 1650 в січні полтавські козаки в Чигирині скаржилися самому гетьманові, що воеводи зганяють їх з пасік понад р. Мерлом і прохали оборонити; гетьман ніби потішав їх тим, що коли впорається з поляками, звільнить для пасік всю країну аж до р. Сейму (М. Грушевський, І. У. Р., VIII, III, с. 255).

про бійки і суперечки з ними не чуємо ¹⁾). Пасіки легалізовано, і далі вони стають за основу для остаточної „городової“ колонізації західньої Слобожанщини ²⁾).

На попередніх сторінках з'ясовано (може занадто детально) в його історичному розвитку та колонізаційно-господарче тло, на якому розвинулася в 1650-х роках осіла колонізація української людности на Слобожанщині. Як побачимо нижче, попереднє освоєння цієї території з боку ухидників не тільки створювало певне оточення для пізнішої осілої колонізації, але значною мірою було за його передумову й основу, і попередні колонізаційні форми значною мірою увійшли в дальшу вже осілу колонізацію як її основний господарчий елемент. Ухидницька колонізація (особливо пасічна її форма), перервана на короткий час повстанням 1648-го року, триває, як ми бачили, і за Хмельниччини і протягом років 1652—4 поволі переходить в форму постійної осілої колонізації.

¹⁾ Остання суперечка, про яку ми покищо маємо відомості, належить до року 1652-го. Пасічники під містом Валками заявили представникам місцевого воеводи, що „будеть де нас велять с пасѣк ссылатъ, и мы де с вами учинимъ бой, а орды де у нас много есть (справа була вліті 1652-го року), есть де намъ с кѣмъ съ вами бой поставитъ. А как же нас Ляхи побьютъ, и вамъ де отъ насъ будетъ не добро“ (М. Д., Посольський прк., Приказні справи р. 1652, ст. 54).

²⁾ Про дальшу долю пасічної колонізації в західній Слобожанщині див. нижче, коли ми описуватимемо оселення міст Охтирки, Харкова, почасті, Змієва. Нерозробленим питанням соціально-економічної структури пасічно-ухидницької колонізації, як явища загально-українського, автор присвячує окрему студію. Про конфлікт слобідського ухидництва з помісним землеволодінням — див. наступний розділ.